ASTAPUSPIKÂ

OR

...IT ANTHOLOGY

...BULARY AND NOTES

वाणीं भजत गैर्वाणीं

BY

NILKAMAL BHATTACHARYA, M.A.,

PROFESSOR OF SAMSK...

BENARES HINDU UNIVE...ITY.

1923

PRICE RE. 1 AS. 8.

1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

1615-36 The Bangalore Press

अष्टपुष्पिका ।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयान्यतमसंस्कृताध्यापक-

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य्य एम्. ए.-

संकलिता ।

Printed by Freeman & Co. Ld., at their Tara Printing Works, Benares.

PREFACE.

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for.

A vocabulary (rather exhaustive) in alphabetical order with page reference where necessary, and notes (mostly critical and suggestive) have been appended with a view to encourage self-study on a sounder basis.

A few remarks of a general character in connection with the work will not, I think, be out of place here.

The title of the work is अष्टपुष्पिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kādambarī and twice in the Harṣacharita. The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as जपा, पद्म, द्रोण, करवीर, अतसी, and अपराजिता, with two others (which are जाति and अशोक according to one authority and धूस्तर and चम्पक according to another). The adoption is somewhat unwarranted, पुष्प, ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower.'

The expression सत्यं शिवं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book, requires a word of explanation. It claims no upaniṣadic originality like सत्यं ज्ञानमनन्तम (ब्रह्म), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhmo sect, after the upaniṣadic model, of the English phrase 'The

true, the good and the beautiful.' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres.

Of the contents of the compilation, the first piece—Raghu's expedition—has a peculiar interest for the historian. The conception, however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Pāṇdavas' दिग्विजय of the Mahābhārata. With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia. I may remark, en passant, that the term यवन, about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians.

I take the liberty to add here that my conclusion that the expedition took one full year (vide p. 42 of the Notes) may, in view of the conventional termination of warfare during the rains as alluded to in sl. 16, be modified in favour of ten months (ending with the advent of rains).

The next piece—Rāma's return to Ayodhyā in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Rāmāyaṇa. The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors.

The third—Pārvatī's penance—sets forth an ideal cf unflinching devotion—the sine quâ non of all true success in life.

The appreciation of the fourth—the fourth act of the Śākuntala—finds expression in the couplet—काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तलम् । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ The four ślokas alluded to are those numbered 7, 10, 17 and 18 in the piece. The Prākṛta portions, including the two आर्याs, appear in their Samskrit forms in this piece.

The fifth —a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the Veṇisamhāra compressed into one. Here, too, the Prākṛta portions are presented in their Samskrit forms.

The sixth—the story of Marīchi—is full of dramatic interest, literary beauty and practical instruction. All indecorous references have been carefully expunged and in one instance I have taken the liberty to replace the omitted portion from a different scene in the same book for the sake of preserving continuity.

The seventh—Śukanāsa's advice to Chandrāpīda—is a master-piece of prose. The piece has been taken unmutilated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency.

The eighth—the story of Mahāśvetā—is rich in scenes of romantic interest. The story appears in a slightly curtailed and modified form in the piece.

A short notice of the authors I have drawn upon deserves a place in this connection.

The first and foremost in order of contents comes Kālidāsa. Very little, authentically, is known of him beyond his authorship of the well-known works

--the Raghuvamśa, the Kumārasambhava, the Meghadūta the Śākuntala, the Vikramorvaśīya, and the Mālavikāgnimitra, excluding a few others of minor importance and questionable authenticity. It is in the fitness of things that we should know little of the date and nativity of this 'immortal bard' and 'world-poet,' the universal character of whose works disavows all conventionalities of time and space. Tradition, which is being gradually borne out by historical researches, makes him a native of Mālava and a coeval of king Vikramāditya of Ujjayini (first century B. C.), as shown in the oft quoted lines :—

धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

From Kālidāsa's extensive knowledge of the Geography of the country--as evidenced in his works--one would naturally infer that he was much travelled, which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon. This conclusively proves that ample facilities of communication were available in that far-off age.

Next in order comes Bhaṭṭa Nārāyaṇa--the author of the Veṇisamhāra. He is one of the five Brahmans who came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from Ādisur the king to preside at a sacrifice solemnised by him in 732 A. D., and settled there permanently at his desire. Varāha, better known as Ādi-Varāha, was his eldest son.

The third in order comes Daṇḍin. His eminence as a

poet may be inferred from the couplet—जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्। कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin. (त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः। त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥) These three, possibly, are the Daśakumāra-charita, the Kāvyādarśa and the Mallikāmāruta. The styles of the works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age.

The fourth in order is Bāṇa. He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history. From the prefatory verses to his Kādambarī and the introductory part of his Harṣacharita we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious Vātsyāyana family, that his father was named चित्रभानु, and his mother राज्यदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called Prītikūṭa to the west of the Hiraṇyabhānu (modern Śoṇa), not far from the capital of his patron King Harṣa. He flourished in the beginning of the 7th century A. D. Bāṇa's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि। प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

The book with all my care could not be freed from errors. The reader is requested to refer to the errata given at the end of the book before commencing his study.

THE AUTHOR.

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥
प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥
इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥
प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥
मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥
प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥
सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥
तस्मै सम्यग् हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥
स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥
रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥३६॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥
प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥
ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥
ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥
ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥
स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥
अभ्यभूयत वाह्यानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥
अवकाशं किलोदन्वात्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥
संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥
भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥
विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा॥ ७९॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम्॥ ८०॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः॥ ८१॥
न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम्॥ ८२॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः॥ ८३॥
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम्।
रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानर्च पादयोः॥ ८४॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम्।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु॥ ८५॥
स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम्।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव॥ ८६॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
    र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान्।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
    राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने॥ ८७॥
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
    सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम्।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
    र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्॥ ८८॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥
तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥६॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥
रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्रावरणं बभूव ॥ ८ ॥
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः॥९॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥१०॥
मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥१३॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद् भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥१४॥
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥१५॥
वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥
एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥१७॥
कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥१८॥
क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥
असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥२०॥
करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव वद्धमौनम् ॥२३॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥२४॥
मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥
एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६॥
गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां वभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे॥
पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथञ्चिद्घनगर्जितानि ॥२८॥
आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥२९॥
उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥
अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि॥३१॥
इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्रमहं निषिद्धः ॥
अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥३४॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्ध्वा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥
त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७
एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥
पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥३९॥
तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥४०॥
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१॥
अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्द्धबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥
वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैषः कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥४४॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६॥
धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥४७॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥४९॥
अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलवन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥
वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समाध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि॥५२
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३॥
क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७॥

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद् यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति॥५६॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥
जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनुराजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥
यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम्॥६२॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥
विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः॥६४॥
अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥
असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥६६॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्॥६७॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
　सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
　मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥
इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
　स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
　तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताकृतिविक्रियांश्च
　प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
　वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥
दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
　पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
　व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥
सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
　मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
　क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥
रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
　कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
　शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥
भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥
तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥
लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥
क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं
  पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
  प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
  समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
  तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
  सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
  निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-
  स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
  शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
  शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
  पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
  स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
  निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
  द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
  विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
  घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
  न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
  स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
  पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
  त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
  न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
  द्रुमैरभीष्टप्रसवार्च्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं
  तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
　न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
　तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
　तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
　मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
　शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
　मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-
　र्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
　शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥
अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
　रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
　र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना
　नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
　र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥
शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥
निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
अतोऽत्र किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-
स्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-
न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥
दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा
पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
विशीर्णमूर्त्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥
तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसंङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धनः ॥ ५७ ॥
यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमा-
मपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
  दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
  तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
  क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
  श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
  प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
  विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
  न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
  द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
  निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
  किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥
अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
  त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
  न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥
असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वनायासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्च-
नीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तदेव कर्माभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्)
अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु, अलमेतावद्भिः कुसुमैः । (प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मि-
न्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य)
न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो
महर्षिः । तथा शप्त्वाऽविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।
कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति ।

अनसूया—गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोद-
कमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्ख-
लितया गत्या प्रभ्रष्टं मेऽग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्चयं
रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रति-
गृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्बह्वेतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया 'भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामहस्तोपहितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया आत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

इति विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
मााविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्यः–यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः।)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता ।

अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति। अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति। (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजामः। दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्। इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम्।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम्।

अनसूया—सखि, कथमेतत्।

प्रियंवदा—शृणु। इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि।

अनसूया—ततस्ततः।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्यपेन एवमभिनन्दितम् 'दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता। वत्से, सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता। अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि' इति।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे। किन्त्वद्यैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु । यावदहमपि मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

नेपथ्ये—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता) अनसूया—सखि, एहि गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपविश्य) सखि, सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति । (वाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनै र्विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः 'शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत' इति । तत इदानीम्—

> क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
> निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।
> अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
> र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः॥६॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येह्यभिषकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः। चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः।

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम्। (उभे नाट्येनालङ्कुरुतः।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः।).

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥७॥

(परिक्रामति।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि। परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम्। (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते।)

गौतमी—जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः। आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात, वन्दे।

काश्यपः—ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि॥ ८॥

गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व।

(सर्वे परिक्रामन्ति।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाऽऽशास्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु॥ ९॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः।

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।
काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।
शार्ङ्गरव—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)
काश्यपः—भो भोः सन्निहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ ११ ॥

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।
शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।
प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी ।
अवशीर्णपाण्डुपत्रा मुञ्चत्यश्रूणि च व्रततिः ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम् । इयं तावद् दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

काश्यपः—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सजति । (परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तला--वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थानमालोकय ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः--भगवन्, ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः--तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, प्रेक्षस्व । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।

इयमपि कान्तेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वीरपि विरहार्त्तीराशाबन्धो विषाहयति ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १७ ॥

शार्ङ्गरव—गृहीतः सन्देशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

काश्यप —वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥१९॥
(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि।

सख्यौ—मा बिभीहि। स्नेहः पापशङ्की।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता। त्वरतामत्रभवती।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये।

काश्यपः—श्रूयताम्।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२०॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते। निवर्ततां भवान्।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृशं तातशरीरम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, प्रियंवदे, गता वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

(सर्वे प्रस्थिताः ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः ।)

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्चायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमद्यापि चेतनतां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् । (निःश्वस्य)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः) आः शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूरयितुम् । वत्स दुःशासन, न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय रथं तमेवोद्देशं यत्र वत्सो मे दुःशासनः ।

सूतः—आयुष्मन्, अक्षमाः सम्प्रति वाहास्ते रथमुद्वोढुम्।
(अपवार्य) मनोरथं च।

दुर्योधनः— (रथादवतीर्य सगर्वं साकूतं च) कृतं स्यन्दनगमनकालातिपातेन।

सूतः—(सवैलक्ष्यं सकरुणं च) मर्षयत्वायुष्मान्।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किं रथेन। केवलमरातिविमर्दसंघट्टसंचारी दुर्योधनः खल्वहम्। तद्गदामात्रसहायः समरभुवमवतरामि।

सूतः—आयुष्मन्, एवमेतत्।

दुर्योधनः—यद्येवं किमेवं भाषसे। पश्य।

वालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः
पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ।
अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
क्रोधो न नोऽपि करुणा न च तेऽस्ति लज्जा ॥३॥

सूतः—(सकरुणं पादयोर्निपत्य) एतद्विज्ञापयामि। आयुष्मन्, संपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना वृकोदरहतकेन। अत एवं ब्रवीमि।

दुर्योधनः—(सहसा भूमौ पतन्) हा वत्स दुःशासन, हा मदाज्ञाविरोधितपाण्डव, हा विक्रमैकरस, हा मदङ्कदुर्ललित, हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि। प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्। (मोहमुपगतः।)

सूतः—राजन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा-निःश्वस्य)

युक्तं यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि॥४॥(पतति।)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहतचेतनस्त्वाश्रिश्चेतनः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
दोर्भिर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपाविरहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारव्रणबद्धपट्टिकालंकृतकायः सुन्दरकः ।)

सुन्दरकः—आर्याः, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वेति । (निरूप्य) कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां बद्धपरिकराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुखैः कङ्कपत्रैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तन्न खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे

प्रभूततराः संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते। तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि। (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति। तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति। (दृष्ट्वा) हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते। (सश्लाघम्) साधु वीरमातः, साधु। अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि। भवतु। अन्यतः प्रक्ष्यामि। (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः। तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति। भवतु। अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि। (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविषमशीलतया पर्याकुलो जनः। तत्किमिदानीमत्र प्रक्ष्यामि । कं वोपालप्स्ये। भवतु। स्वयमेवात्र विचेष्यामि। (परिक्रम्य) भवतु। दैवमिदानीमुपालप्स्ये। हंहो दैव, एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते । अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति। (विचिन्त्य निःश्वस्य च) अथवा किमत्र दैवमुपालभे। तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनवीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषशाखिनः संभूतचिरकालसंबद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति। (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैष विविधरत्नप्रभासंवलि-

सूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिशामुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम्। यावन्निरूपयामि। (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति। अथवा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति। (उपसृत्य सूतं संज्ञया पृच्छति।)

सूतः—(दृष्ट्वा) अये, कथं संग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः।

सुन्दरकः—(उपगम्य) जयतु जयतु महाराजः।

दुर्योधनः—(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य।

सुन्दरकः—देव, कुशलं शरीरमात्रकेण।

दुर्योधनः—किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हतः सारथिर्भग्नो वा रथः।

सुन्दरकः—देव, न भग्नो रथः। अस्य मनोरथः।

दुर्योधनः—किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम्। तदलं संभ्रमेण। अशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम्।

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति। देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रणप्रहारवेदना। (साटोपं परिक्रम्य) शृणोतु देवः। अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध (इत्यर्धोक्ते मुखमाच्छाद्य शङ्कां नाटयति।)

सूतः—सुन्दरक, कथय। कथितमेव दैवेन।

दुर्योधनः—कथ्यताम्। श्रुतमस्माभिः।

सुन्दरकः—(स्वगतम्) कथं दुःशासनवधः श्रुतो देवेन। (प्रकाशम्) शृणोतु देवः। अद्य तावत्कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्ग-

भीषणललाटपट्टेनाविज्ञातसन्धानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशरधारावर्षिणाभियुक्तः स दुराचारो दुःशासनवैरी मध्यमपाण्डवः ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न खलु गगनतलं लक्ष्यते ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणाच्छोटनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापजलधरं प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभवशङ्किना धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्ततारसितप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो धावितस्तमुद्देशं रथवरः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससम्भ्रमं विगलितमवधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डजीवो दक्षिणहस्तोत्क्षिप्तशरपुङ्खविघट्टनत्वरायित-

सारथिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदलितासिलताश्यामलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कृष्णवर्णैः शाणशिलानिशितश्यामलशल्यबन्धैः कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तीक्ष्णविक्षिप्तनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनञ्जयेनेषच्छिद्दस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा युध्यस्व ।' एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपेणोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभृकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषविषमैः सुदिवसकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक, ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकूतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणागमनागमनशरसन्धानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्त-

विश्रामितवैरानुबन्धो कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अवधीरितसकलराजधानुष्कचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धतिर्भीमसेने वाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथध्वजे धनुष्यपि जीवायामपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विरथो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणमात्रव्यापारो मण्डलाग्रेण विचरितुं प्रवृत्तः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि शिलीमुखासारः । कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोधितुम् ।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्न निपतन्ति'। इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्वभावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी ।

दुर्योधनः—(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् सशरं धनुर्हृदयाद्धीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

दुर्योधनः—(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितै र्निशितक्षुरप्रबाणैश्चिरं निर्धार्यार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती यथा भगवता विषमलोचनेन तथा त्रिधा कृता शक्तिः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोकसाधुवादनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् । भणितं च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् । तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तविश्र

मितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ।

दुर्योधनः—(साभिप्रायम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति।)

दुर्योधनः—सुन्दरक, कथ्यताम्। परवचनमेतत्।

सुन्दरकः—शृणोतु देवः। अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुरुबलसेनाप्रभवः, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः। अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि।' इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातघोषभीषणज्यारवं गाण्डीवम्। स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम्।

दुर्योधनः -(सावहित्थम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, प्रतिषिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलंकषे द्वे बाणनद्यौ। ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः।

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, गाण्डीविना ताररसितज्यानिर्घोषमात्रविज्ञातबाणवर्षेण तथाचरितं पत्रिभिर्यथा न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रं सर्सि ह

नादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेनो हा हत इति ।

दुर्योधनः—(सबाष्परोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, महत्या वेलया प्रेक्ष्य हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गप्रभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिस्थितं कुमारमागतः ।

दुर्योधनः—(सास्रम्) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं श्रुत्वा । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह, हा प्रियदर्शन, हा दुःशासननिर्विशेष, हा सर्वगुरुवत्सल, प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-
मुद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥८॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं पुनः—

प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजातमुज्झित्वानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामि-

नाभियुक्तो धनञ्जयः । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रथः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, शल्येन भणितम्—'अङ्गराज, हततुरङ्गमो भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम्' इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । सुन्दरक, एहीति भणितं च । ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिप्तमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य सन्देशः । (पट्टिकामर्पयति । दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति ।)

'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्ण एतद्दन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयो वीर्येण वाष्पेण वा ॥ ६ ॥'

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरक, अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः ।

सुन्दरकः—देव, अद्याप्यारम्भः पृच्छ्यते । अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चयः पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते ।

दुर्योधनः—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन्) सूत, रथमुपनय । सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं

प्रतिबोधय । अलमतिसाहसेन । अभिन्न एवायमावयो: सङ्कल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी । किंतु ।

हत्वा पार्थान्सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
कृत्वान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संत्यक्ष्यावो हततनुमिमां दुःखितौ निर्वृतौ च ॥१०॥

अथवा शोकं प्रति मया न किंचित्सन्देष्टव्यम् ।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।
त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥११॥

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—तूर्णमेव रथमुपस्थापय ।

सूतः—(कर्णं दत्त्वा) देव, ह्रेषासंवलितो नेमिध्वनिः श्रूयते । तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधनः—सूत, गच्छ त्वं सज्जीकुरु ।

सूतः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधनः—(विलोक्य) किमिति नारूढोऽसि ।

सूतः—एष खलु तातोऽम्बा च सञ्जयाधिष्ठितं रथमारुह्य देवस्य समीपमुपगतौ ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च सम्प्राप्तौ । कष्टमतिबीभत्समाचरितं दैवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर । अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव, त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः । पश्य ।

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
प्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च

तस्मिन्बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥१८॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू । (निष्क्रान्तः सूतः ।)

(ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुलकानननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते ।

सञ्जयः—नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम्) जात, एकाकीति भणसि । किं नु खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

सञ्जयः—तात अम्ब, अवतरतं स्वैरं रथात् । (उभाववतरणं नाटयतः ।)

सञ्जयः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः । नन्वेष तातोऽम्बया सह प्राप्तः किं न पश्यति महाराजः । (दुर्योधनो वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्रः—शल्यानि व्यपनीयकङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।
दूरान्निर्जितसान्त्विताम्नरपतीनालोकयंल्लीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनान्विष्यालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु सन्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वः सम्प्रति मय्यप्ययम व्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं साम्प्रतं वत्सो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा। (रोदिति।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
　　तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये वः
　　किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि॥ १४॥

गान्धारी—जात, अलं परिदेवितेन। त्वमपि तावदेकोऽस्यान्धयुगलस्य मार्गोपदेशकः। तच्चिरं जीव। किं मे राज्येन जयेन वा।

दुर्योधनः—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
　　सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
　　त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम्॥ १५॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य।

सञ्जयः—महाराज, किं वायं लोकवादो वितथः ‘न घटस्य कूपपतने रज्जुस्तत्रैव प्रक्षेप्तव्या’ इति।

दुर्योधनः—अपुष्कलमिदम्। उपक्रियमाणाभावे किमुपकरणेन। (रोदिति।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिहि। समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

दुर्योधनः—तात, दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम्। किन्तु—

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया।
विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम्॥ १६॥

गान्धारी—जात, एतदेव साम्प्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको

नानुशोचितव्यः। तज्जात, प्रसीद। एष ते शीर्षाञ्जलिः। निवर्त्यतां समरव्यापारात्। अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम्।

धृतराष्ट्रः--वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहताशेषबन्धुवर्गस्य। पश्य।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात्।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय॥ १७॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम्।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति।

सञ्जयः--राजन्, एवमिदम्।

दुर्योधनः--सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति।

सञ्जयः--राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषु प्रज्ञावताम्।

दुर्योधनः--(सक्रोधम्) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतोऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम्।

धृतराष्ट्रः--वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन। यदि प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि। श्रूयताम्।

दुर्योधनः--कथयतु तातः।

धृतराष्ट्रः--वत्स, किं विस्तरेण। सन्धत्तां भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन।

दुर्योधनः--तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्सञ्जयश्च काममेवं ब्रवीतु। युष्माकमप्येवं व्यामोहः। अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः। अन्यच्च। तात, अस्खलितभ्रातृशतस्तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः सम्प्रति दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्तिः स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुखावसानं च कथ-

मिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् ।
अन्यच्च नयवेदिन्सञ्जय,
हीयमानाः किल रिपोर्नृपाः सन्दधते परान् ।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजाः पाण्डवाः कथम् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति युधिष्ठिरः । अन्यच्च । सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते ।

दुर्योधनः—कथमिव ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति । बहुच्छलत्वात्संग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदेव भवते रोचते तदेवासौ सज्जः सन्धातुम् ।

सञ्जयः—एवमिदम् ।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् ।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातॄणां निहते शते विषहते दुर्योधनो जीवितुम् ।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा युवराज, अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः । हा वीरशतप्रसविनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुनः सुतशतम् । (सर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जयः—(बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्ब, प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां भूमिं युवामागतौ । तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम्

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चामुञ्चाति मानवन्धमरिषु त्वदेकशेषजीविताालम्बनेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च ।

दुर्योधनः--श्रूयतां यत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम्।

कलितभुवना मुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः।
अभिमुखमरीन्क्रुद्धान्घ्नन्तो हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया॥ २०॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात्।

(नेपथ्ये महान्कलकलः।)

गान्धारी--(आकर्ण्य सभयम्) जात, कुत्रैतद् हाहाकार-मिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते।

सञ्जयः--अम्ब, भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनत्रासजननी महानिनादानाम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, सञ्जय, ज्ञायतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहारवः। कारणेनास्य महता भवितव्यम्।

दुर्योधनः—तात, प्रसीद। पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम्। यावदपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय।

गान्धारी—जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय।

धृतराष्ट्रः—वत्स, यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रहः परप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम्।

दुर्योधनः—प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरिव कृतं यन्न प्रकाशं रणे।

गान्धारी—जात, एकाकी त्वम्। कस्ते साहाय्यं करिष्यति।

दुर्योधनः—एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी॥

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्।)

भो भो योधाः, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं

महत्कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया । यतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितधनुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-
र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकृष्यमाणः शनैः ।
वार्तामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्पृच्छतां
शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्यः कुरूञ् शल्ययन् ॥२२॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आः, केनेदमविस्पष्टमशनिपातदारुणमुद्घोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—हा, हताः स्मः । (आत्मानं पातयाति ।)

दुर्योधनः—अपि, कथय ।

धृतराष्ट्रसञ्जयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूतः—आयुष्मन्, किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण । (मोहमुपागतः ।)

गान्धारी—जात, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सञ्जयः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

धृतराष्ट्रः—भोः, कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥२४॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु भो हतविधे,

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥२५॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम्।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥२६॥

(पुनर्मोहमुपागतः। सर्वे समाश्वासयन्ति।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥२७॥

अपि च।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम्।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं न कर्णे
कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य ॥२८॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि।

दुर्योधनः—मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः।
तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥२९॥

सूत, केनैतदसम्भवनीयमस्मत्कुलान्तकरणं कर्म कृतं स्यात्।

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य।
निहतः किलेन्द्रसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधनः—कर्णाननेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम्।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥३२॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)

भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वीदृशेषु
द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
च्छलबहुलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि ॥३३॥

गान्धारी—जात, तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद्वृकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपहर । भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यथा सम्भावितेन । अयमहमागत एव ।
(निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्दग्धुमयं ते व्यवसायस्तत्सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जात, कतरः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बिष्ये ।

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

सञ्जयः—हा कष्टम् ।

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते।
आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥३५॥

दुर्योधनः—किं वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना।
कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा।
अनिवारितसम्पातैरयमात्माश्रुवारिभिः ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—आयुष्मन्,
प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः।

सर्वे—कश्च कश्च।

सूतः—स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥ ३७ ॥

गान्धारी—(सभयम्) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम्।

दुर्योधनः—ननु सन्निहितैवेयं गदा।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी।

दुर्योधनः—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन। सञ्जय, रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व। समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे।

दुर्योधनः—तात, किमनेनोपलब्धेन।

(ततः प्रविशतो भीमार्जुनौ।)

भीमः—भो भोः सुयोधनानुजीविनः, किमिति सम्भ्रमादयथायथं चरन्ति भवन्तः। कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः। अलमावयोः शङ्कया।

दुर्योधनः—सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः। (तावुपसृत्य) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति।

अर्जुनः—आर्य, प्रसीद। न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम्। तद् गच्छावः।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः। न युक्तमनभिवाद्य गुरून्गन्तुम्। (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय। अथवा तिष्ठ। स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः।

अर्जुनः—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम्॥ ३८॥

भीमः—चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति॥३९॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम्। यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः। तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि।

भीमः—तात, अलं मन्युना।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाद्देहभारा-
नश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः। (निष्क्रान्तौ।)

(नेपथ्ये)—अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्, अर्जुन अर्जुन, क्वेदानीं गम्यते।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां शूरशून्ये रणेऽस्मिन्।

स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः। तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम्।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलभरेण।

धृतराष्ट्रः—वत्स, न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः।

दुर्योधनः—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम्। (उपवेशयति।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत्।
द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ४२ ॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः। अस्मासु च परिभवः। (प्रकाशम्) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु। (निष्क्रान्तः।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तवापि कोऽत्र दोषः । अवसानमिदानीं भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः । (विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्वचनाद् ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः ।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्
वचनविकृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः । (उत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधेऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—सूत, साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छामः । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मरीचि-वृत्तान्तः ।

देव, त्वयि तदावतीर्णे द्विजोपकारायासुरविवरं त्वदन्वेषणप्रसृते च मित्रगणेऽहमपि महीमटन् 'अङ्गेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पायाः कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम महर्षिः' इति कुतश्चित् संलपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुत्सुस्त्वद्गतिं तमुद्देशमगमम् । न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपातकस्य छायायां कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना चातिथिवदुपचरितः क्षणं विश्रान्तः क्वासौ भगवान्मरीचिः । तस्मादहमुपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम् । आश्चर्यज्ञानविभवो हि स महर्षिर्मह्यां विश्रुतः' इत्यवादिषम् । अथासावुष्णमायतं च निःश्वस्याशंसत्—'आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काममञ्जरी नामाङ्गपुरीवतंसस्थानीया वारयुवतिरश्रुबिन्दुतारकितपयोधरा सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट । तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखस्तदाप्तवर्गः सानुक्रोशमनुप्रधावितस्तत्रैवाविच्छिन्नपातमपतत् । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिराश्वास्यार्तिकारणं तां गणिकामपृच्छत् । सा तु सव्रीडेव सविषादेव सगौरवेव चाब्रवीत्—'भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनोऽयमामुष्मिकाय श्रेयसे प्रायार्ताभ्युपपत्तिवित्तयोर्भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्नः' इति । तस्यास्तु जनन्युदञ्जलिः पलितशारशिखण्डबन्धस्पृष्टमुक्तभूमिरभाषत—'भगवन्, अस्या मे दोषमेषा वो दासी विज्ञापयति । दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम् । एष हि गणिकामातुरधिकारो यद्दुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया, तेजोबलवर्णमेधासंवर्धनेन

दोषाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण शरीरपोषणम्, आपञ्चमाद्वर्षात्पितुरप्यनतिदर्शनम्, जन्मदिने पुण्यदिने चोत्सवोत्तरो मङ्गलविधिः, अध्यापनमनङ्गविद्यानां साङ्गानाम्, नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञानवचनकौशलादिषु च सम्यग्विनयनम्, शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्तामात्रावबोधनम्, आजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सजीवनिर्जीवासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणम्, यात्रोत्सवादिष्वादरप्रसाधितायाः स्फीतपरिबर्हायाः प्रकाशनम्, प्रसङ्गवत्यां सङ्गीतादिक्रियायां पूर्वसंगृहीतैर्ग्राह्यवाग्भिः सिद्धिलम्भनम्, दिङ्मुखेषु तत्तच्छिल्पवित्तकैर्यशःप्रख्यापनम्, कार्तान्तिकादिभिः कल्याणलक्षणोद्घोषणम्, पीठमर्दविटविदूषकैर्भिक्षुक्यादिभिश्च नागरिकसमवायेषु रूपशीलशिल्पसौन्दर्यमाधुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शुल्केनावस्थापनम्, स्वतो रागान्धाय तद्भावदर्शनोन्मादिताय वा जातिरूपवयोऽर्थशक्तिशौचत्यागदाक्ष्यदाक्षिण्यशिल्पशीलमाधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानम्, अधिकगुणायास्वतन्त्राय प्राज्ञतमायाल्पेनापि बहुव्यपदेशेनार्पणम्, अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुल्कापहरणम्, अलाभेऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे च साधनम्, रक्तस्य दुहितैककचाग्निणीव्रतानुष्ठापनम्, नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतशिष्टानां गम्यधनानां चित्रैरुपायैरपहरणम्, अददता लुब्धप्रायेण च विगृह्यासनम्, प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणस्त्यागशक्तिसन्धुक्षणम्, असारस्य वाक्संतक्षणैर्लोकोपक्रोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्व्रीडोत्पादनैरन्याभियोगैरवमानैश्चापवाहनम्, अर्थैरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्द्यैरिभ्यैरनुबद्धार्थानर्थसंशयान् विचार्य भूयोभूयः संयोजनमिति । गणिकायाश्च सर्वथा मातुर्मातृकायाश्च

शासनानुवृत्तिः । एवं स्थितेऽसावतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणेभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीषते । कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युतमनुतिष्ठासति । गम्यजनश्च भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्षाणयाऽनया प्रकोपितः । स्वकुटुम्बकं चावसादितम् । 'एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्यां मयि वनवासाय कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्व एष जनोऽत्रैवानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीत् । अथ सा वारयुवतिस्तेन तापसेन 'भद्रे, ननु दुःखाकरोऽयं वनवासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्रकृष्टज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसम्पाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः । तदशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्तस्व' इति सानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम्, शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता देव एव' इत्युदमनायत । स तु मुनिरनुविमृश्य गणिकामातरमवदत्- 'सम्प्रति गच्छ गृहान् । प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुचिता सत्यरण्यवासव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विबोध्यमाना प्रकृतावेव स्थास्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका तमृषिमलघुभक्तिर्धौतोद्गमनीयवासिनी नात्यादृतशरीरसंस्कारा वनतरुपोतालवालपूरणैर्देवतार्चनकुसुमोच्चयावचयप्रयासैर्नैकविकल्पोपहारकर्मभिः कामशासनार्थे च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसम्बन्धिनीभिः कथाभिरध्यात्मवादैश्चानुरूपैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् । एकदा च रहसि रक्तं तमुपलक्ष्य 'मूढः खलु लोको यत्सह धर्मेणार्थकामावपि गणयति' इति किञ्चिदस्मयत । 'कथय वासु, केनांशेनार्थकामातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेतः' इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्थरमारभताभिधातुम्—'इतः किल जना-

द्भगवतस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानम् । अथवैतदपि प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु, श्रूयताम् । ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव धर्मो निर्वृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मसमाधानमात्रसाध्यश्च । सोऽर्थकामवद्बाह्यसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च यथाकथञ्चिदप्यनुष्ठीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते । बाधितोऽपि चाल्पायासप्रतिसमाहितस्तमपि दोषं निर्हृत्य श्रेयसेऽनल्पाय कल्पते । धर्मपूते च मनसि नभसीव न जातु रजोऽनुषज्यते । तन्मन्ये नार्थकामौ धर्मस्य शततमीमपि कलां स्पृशतः' इति । श्रुत्वैतदृषिरुदीर्णरागवृत्तिरभ्यधात्—'अयि विलासिनि, साधु पश्यसि । किन्तु जन्मनः प्रभृत्यर्थकामवार्तानभिज्ञा वयम् । ज्ञेयौ चेमौ किंरूपौ किंपरिवारौ किंफलौ च' इति । सा त्ववादीत्—'अर्थस्तावदर्जनवर्धनरक्षणात्मकः, कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यसन्धिविग्रहादिपरिवारस्तीर्थप्रतिपादनफलश्च । कामस्तु विषयाभिषक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः । परिवारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुनः परमाह्लादनं स्मर्यमाणमधुरमुदीरिताभिमानमनुत्तमं सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव । तस्यैव कृते विशिष्टस्थानवर्तिनः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि दारुणानि युद्धानि भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि च नराः समाचरन्ति' इति । निशम्यैतन्नियतिबलान्नु तत्पाटवान्नु स्वबुद्धिमान्द्यान्नु स्वनियममनादृत्य तस्यामसौ प्रासजत् । सा सुदूरं मूढात्मानं च तं प्रवहणेन नीत्वा पुरमुदारशोभया राजवीथ्या स्वभवनमनैषीत् । अभूच्च घोषणा 'श्वः कामोत्सवः' इति । उत्तरेद्युः स्नातानुलिप्तमारचितमञ्जुमालमारब्धकामिजनवृत्तं निवृत्तस्ववृत्ताभिलाषं क्षणमात्रे गतेऽपि तया विना दूयमानं तमृषिमृद्धिमता राजमार्गेणोत्सवसमाजं नीत्वा क्वचिदुप-

वनोद्देशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञः सन्निधौ स्मितमुखेन तेन 'भद्रे, भगवता सह निषीद' इत्यादिष्टा सविभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यषीदत्। तत्र काचिदुत्थाय बद्धाञ्जलिरुत्तमाङ्गना 'देव, जितानयाहम्। अस्यै दास्यमद्यप्रभृत्यभ्युपेतं मया' इति प्रभुं प्राशंसीत्। विस्मयहर्षमूलश्च कोलाहलो लोकस्योदजिहीत। हृष्टेन च राज्ञा महार्हैं रत्नालङ्कारैर्महता च परिबर्हेणानुगृह्य विसृष्टा वारमुख्याभिः पौरमुख्यैश्च गणशः प्रशस्यमाना स्वभवनमगत्वैव तमृषिमभाषत— 'भगवन्, अयमञ्जलिः। चिरमनुगृहीतोऽयं दासजनः। स्वार्थ इदानीमनुष्ठेयः' इति। स तु रागादशनिहत इवोद्भ्रान्त्याब्रवीत्— 'प्रिये, किमेतत्। कुत इदमौदासीन्यम्। क्व गतस्तव मय्यसाधारणोऽनुरागः' इति। अथ सा सस्मितमवादीत्— 'भगवन्, ययाद्य राजकुले मत्तः पराजयोऽभ्युपेतस्तस्याश्च मम च कस्मिंश्चित्संघर्षे महर्षिमरीचिमावर्जितवतीव श्लाघसे' इति तयास्म्यहमधिक्षिप्ता। दास्यपणबन्धेन चास्मिन्नर्थे प्रावर्तिषि। सिद्धार्था चास्मि त्वत्प्रसादात्' इति। स तया तथावधूतो दुर्मतिः कृतानुशयः शून्यवन्न्यवर्तिष्ट। यस्तयैवं कृतस्तपस्वी तमेव मां महाभाग मन्यस्व। स्वशक्तिनिषिक्तं रागमुद्धृत्य तयैव बन्धक्या महद् वैराग्यमर्पितम्। अचिरादेव शक्य आत्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्तुम्। अस्यामेव तावदङ्गपुर्यां चम्पायाम्' इति।

अथ तन्मनश्च्युततमःस्पर्शभियेवास्तं रविरगात्। ऋषिमुक्तश्च रागः सन्ध्यात्वेनास्फुरत्। तत्कथादत्तवैराग्याणीव कमलवनानि समकुचन्। अनुमतमुनिशासनस्त्वहममुनैव सहोपास्य सन्ध्यामनुरूपाभिः कथाभिस्तमनुशय्य नीतरात्रिः प्रत्युन्मिषत्युदयप्रस्थदावकल्पे कल्पद्रुमकिसलयावलीहिरण्यरुणार्चिषि तं नमस्कृत्य नगरायोदचलम्।

अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकुचळ्ादुत्थाय पुनः प्रवितप्ततपः-प्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्म्येवंभूतत्वद्दर्शनमवगमितः ।

चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः ।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपारणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो बलवान्रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति । इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च स-

खिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः । किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरालोको नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहङ्कारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिन्हानि गृहीत्वेवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघंटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोषमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते ।

सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति। अभिजातमहिमिव लङ्घयति। शूरं कण्टकमिव परिहरति। दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति। विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति। मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति। परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम्। तथा हि। सततमुष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति। उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति। तोयराशिसम्भवापि तृष्णां संवर्धयति। ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति। बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति। अमृतसहोदरापि कटुकविपाका। विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना। पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया। रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति। यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति। तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणामकालप्रावृड् गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परि-

गृहीता विक्लवीभवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तथाहि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः । उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता । वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः । जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृष्यते यशः । तथाहि । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमाना विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते । धनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण सञ्चार्यन्ते । मृषावादविपाकसञ्जातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति । सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमूर्छिताः कनकमयमिव सर्वं

पश्यन्ति। इषव इव पानवर्द्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति। दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति। अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः। श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः। तैमिरिका इवादूरदर्शिनः। उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः। श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति। चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति। अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति। तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति मृगया श्रम इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति दारपरित्यागोऽव्यसनितेति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्याजितभृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसक्ती रसिकतेति महापराधानवकर्णनं महानुभावतेति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवावमाननं महासत्त्वतेति वन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञताऽपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति। आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति। त्वगन्तरिततृतीय-

६

लोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददाति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिर्मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनै र्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजङ्गैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे

रागेण नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः। पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः। तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि। तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि। उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति।

महाश्वेता–वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन। तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि। श्रूयताम्।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति। तासां चतुर्दश कुलानि। एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्। अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्। अन्यदग्नेरुद्भूतम्। अन्यत्पवनात्प्रसूतम्। अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्। अन्यज्जलाज्जातम्। अन्य-

दर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिं हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता

मकरकेतुनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बाललया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं सञ्चरन्त्यविदितस्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांशुनिमग्नकृशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः, उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंसपदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्काराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव सनियमम्, उन्मिषन्त्या देहप्रभया कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया भस्मललाटिकया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्, तपस्तडागकमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम्, एकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिरिव सर्वविद्यानां, सङ्केतस्थानमिव सर्वश्रुतीनां, निदाघकालमिव साषाढं, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मित-

प्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोषस्याक्षीणता विधातुः । यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति । ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम् ।' इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरताराशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि हृदयेऽवकाशमित्यार्थितामिव दर्शयन्ती हा हा किमिदमसाम्प्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव

र्णेव संयतेव मूर्च्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणेवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनावकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः। स्वेदसलिललवलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः।

आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदनव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च। क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपामपहाय स्वयमुपयाताः पतीन्। अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः। न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम्। कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि यावदेव

च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्ता-
वदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरवि-
कारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि
मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् ।
अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा लब्धदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्
अचलितपदमसालम् अदृष्टभूतलम् ईषदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मु-
क्तकपोलमण्डलम् आलोलालकलतालसत्कुसुमावतंसम् अं-
सदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो
मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च
तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्च-
लप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषा-
णाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य
तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेह-
शस्य क्लेशस्य विहितत्वात्, तमपि तद्विकारदर्शनापहृतधैर्यं
प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिन-
वागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् ।
मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः
प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतल-
गताऽक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावतंसकुसुममञ्जरी कपोल-
तलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका । मद्-
र्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव
तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्ध-
वलच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगन-
तलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः । तथा तु तस्यातिप्रकट-
या विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां
कामप्यवस्थामन्वभवम् । प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्विती-

यमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्--'भगवन्, किमभिधानः कस्य चायं तपोधनयुवा । किन्नाम्नस्तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति । स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्--'बालि, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्यायमात्मजः । पुण्डरीक इति नाम । इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः--'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कारः प्रसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम् । व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य ।' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योऽयं या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।'

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शित-स्मितो मामवादीत्-'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन। यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्।' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत्। मम तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत्। स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत्। अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम्।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी। प्रत्यासीदति गृहगमनकालः। तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति। अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाल्लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम्। उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासाविन्द्रियजयः। क्व तद्वशित्वं चेतसः। क्व सा प्रशान्तिः। क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्। क्व सा सर्वाविषयानिरुत्सु-

कता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क्व ता वैराग्यबुद्धयः । क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क्व सा सुखपराङ्मुखता । क्वासौ तपस्यभिनिवेशः । क्व सा सङ्गानामुपर्यरुचिः । क्व तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम् । यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।'

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्–'चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि

कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम्। अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम्। केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्गुहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितककपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम्।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्—'भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमातिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्–'बालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छति' इति। मयोक्तम्–'एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता।' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमभ्यर्थितामिव दर्शयन्पुनराह–'बालिके, कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम्। तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना' इति। ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः–'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से। काहम्। महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम्। तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम्। अनुगृह्यतामयं जनः।' इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्मै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्।' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत्। अहं तु तेन तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्––

'दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्या, दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनो बहुलनिशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणो दुष्टौषध्येव विषविह्वलस्य लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य कुग्रहावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स त्वया दृष्टः, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदर्थिनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां हर्षह्रेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकरावलिषु रविविरहमूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्य-

मृणाललताविवरसङ्क्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्--'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति ।'

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानास्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं 'गच्छ, प्रवेश्यताम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतनस्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायमृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवान्तर्गताकूतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्--'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयाविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजनः । क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोकय किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृश-

मुताहो जटानां समुचितम्। किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम्। अपूर्वेयं विडम्बना। केवलमवश्यकथनीयमिदम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरणं नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि। अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः। तथा चाभिधाय परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यं प्रदेशमगमम्। अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम्। यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवम्—'किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः, उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्।' इत्येवं विकल्पयन्कञ्चित्कालमतिष्ठम्। तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत्। न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया। तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्।' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम्। अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम्।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव

प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, अतिनिःस्पन्दतया हृदय-निवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसन्तापसन्त्रास-प्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, वामकपोलशयनीकृतकरतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव ललाटमुद्वहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-संमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव सङ्क्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरझङ्कारनिःस्वनैर्हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्द-कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव च्छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव, विलासमयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम्।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमति-

दुर्विषह्यवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो बत महाश्चित्रम् । तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं ' सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि ' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्–'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या

बिषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति। अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम। धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः।' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तवाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—' सखे, किं बहुनोक्तेन। सर्वथा स्वस्थोऽसि। आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे। सुखमुपदिश्यते परस्य। यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति। मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम्। अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा। कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः। दूरातीतः खलूपदेशकालः। समतिक्रान्तो धैर्यावसरः। गता प्रतिसंख्यानवेला। अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः। केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्। कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम्। को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः। किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्। इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था। तद्गत इदानीमुपदेशकालः। यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि। पच्यन्त इव मेऽङ्गानि। उत्क्वथ्यत इव हृदयम्।

प्लुष्यत इव दृष्टिः। ज्वलतीव शरीरम्। अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान्।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः। यदा शास्त्रोपदेशनिवहैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम्—'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम्। इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः। तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि।' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम्। तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्। आ चरणतलाच्चन्दनचर्चां चारचयम्। अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसञ्चूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वातिष्ठम्। एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलासराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वर्थेष्वयमवज्ञया विचरति। नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयि-

तुमलं यद्यस्मै रोचते । तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः । क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यम् । कां दिशं गन्तव्यम् । किं शरणम् । को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् ।' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम् — ' किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीनान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदतिह्रपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं वान्यत्क्रियते । का वान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् ।' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य

चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवती ।' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना, सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैरप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभिररमलैरानन्दवाष्पजलविन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम्—'दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति । यत्सत्यमनेन मे सन्तापयतापि कियताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते ततः किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ।' इत्येवं विचारयन्त्या एव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद् गच्छामि, सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिरेष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातवधिरवामनवर्षवरकलमूकानुगतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धं

द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ। अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत्। तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम्। गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—'अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि। न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम्। उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम्। अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः। यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्राननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान्। अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः, पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्।' इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत्। शनैःशनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मितताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत्। तदनु रसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत

रजनी। क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेणामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम् - 'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम्। इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम्। अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः।' इत्येवं विचिन्तयन्तीमिव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां मिमीलितलोचनामकार्षीत्। अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम्। उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा। प्रसीद, प्रेषय माम्। आनयामि ते हृदयदयितं जनम्। उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम्। अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्।' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन। नन्वयं सर्वविकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिर-

स्कुर्वंल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमाचरयन्काला-
तिपातं परिहरन्नागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता
कुमुदबान्धवः। तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविता
सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्।' इत्यभिद-
धाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवो-
दतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत
दक्षिणं लोचनम्। उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किम-
प्युपक्षिप्तं दैवेनेति।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारि-
णा सुधासलिलप्लवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव
क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमताऽमृतसागरपूरानिवो-
द्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले,
श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने,
प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रिय-
माणेषु चन्द्रोदयार्घेषु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु
प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनि-
र्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकु-
सुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना ते-
नैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूस-
राकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तया
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजा-
तमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरो-
वगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा त-
स्मात्प्रासादशिखरादवातरम्।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्ती-
कृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नील-
पटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवनप-

त्तद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम्। प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्—'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन। नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति। तथा हि। समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः। दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी। प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः। लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम्। निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति। प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्।' इत्येवंवादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति। मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते। केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते। सलिलसीकरार्द्राञ्छशिमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम्। दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम्।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिद-

मापतितं किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल कृतार्थोऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानीं यथेष्टम्, हा भगवञ्छ्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि, सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वद्दृते क्व गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैमि, अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाता निरर्थकं जीवितम् अप्रयोजनं तपो निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम्, क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुटयमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःकोपशमितमदनसन्तापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेय-

मवस्था' इति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनखमयूखच्छलेन च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः,'मत्तः प्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अविरतरोदनाताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणै र्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद प्राणैः समं प्राणसमे न गन्तव्यम्'इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवताच्छानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्यमित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणापक्रान्तजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम्।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा क्वाहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम्। असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकाठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोदगच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी

वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम्। अश्रद्दधाना चासम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा,'हा अम्ब हा तात हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ जीवितनिबन्धन आचक्ष्व क्क मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद सकृदप्यालप दर्शय भक्तवत्सलतामीषदपि विलोकय पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि किमिति न करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं मे गृहेण किमम्बया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन वा, कमुपयामि शरणम्, अपि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदाक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते कुरु कृपां पाहि वनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान्, अव वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुकम्पसे, तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्। उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव

नीयमाना जलाकारैर्गगनाम्भीक्रियमाणा, प्रलापान्तरैरपि दशन-मयूखशिखरानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैर-प्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभ-रणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोरंसयोर्मलयज-रसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक निष्ठुरोऽस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभ-माना, मुहुर्मुहुरेनमनुनयं मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बं मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम्। 'आः पाप त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्। 'अयि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्। मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम्। अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचि-न्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रलापाः कुत-स्तान्यतिकरुणानि वक्लव्यरुदितानि। अन्य एव स प्रकारः। प्रलयोमय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्। जलयन्त्रा-णीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्। प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापा-नाम्। शिखरशतानीवावर्धन्त दुःखानाम्। प्रसूतय इवोद-पाद्यन्त मूर्छानाम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया त-त्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम्—'अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कि-यद्रोदिषि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जी-वितेश्वरम्' इति। अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्थ केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-

तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितमतितारं हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोर्ष्णीषग्रन्थिरलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरनिचितमौलिरुत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यामोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। 'दुरात्मन् क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात्। पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम्। किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी। किं तु महदिदमाश्चर्यम्। अमानुषा-

कृतिरेष पुरुषः। समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका। प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः। किमुत साक्षात्। न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि। अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम्। अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः। तस्मात्कुतोऽयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्। पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति। तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः।' इत्यभिदधाना पादयो मे न्यपतत्। अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा

च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणता व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्ड-भङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगण्य्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्य्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथ-शरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता। अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशै श्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत्। यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्त-मितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरी-रकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारि-भिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्य-मत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया,सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम्। साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च। किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः।

——:o:——

VOCABULARY.

अंशु—A ray of light.
अंशुक—Fine cloth.
अंस—The shoulder.
अकाण्ड—Sudden.
अकिञ्चन—A pauper.
अक्षमाला (,-मालिका,-सूत्र)-A rosary.
अक्षावली—A rosary.
अक्षौहिणी—A complete army representing the four-fold division of troops in full.
अग्रसन्ध्या—The morning twilight.
अग्रहस्त—The tip of the hand.
अङ्गक्रिया—Cleansing the body with fragrant unguents.
अचिरद्युति—Lightning; momentary splendour.
अच्छ—Transparent.
अच्युतम्—(73) Strictly.
अजस्रम्—Incessantly.
अञ्जन—Collyrium.
अतन्द्रिता—(19) Active.
अतिभूमि—Excess, climax.
अतिमानुष—Superhuman.
अत्यय—Expiry.
अत्याहित—A mishap.
अद्धा—Verily.
अधिकरण—A court of justice.
अधिकार—(71) Duty, authority.
अधिक्षेप—Censure.
अधिगम—Acquisition.
अधिज्य—Stringed, strung.
अधिदेवता (,-दैवत)—A guardian deity.
अधिश्री—(25) More eminent.
अधिष्ठान—An abode.
अधीतिनी Reciting hymns.
अध्यवसाय—Resolution.
अध्यवसित Resolved upon.
अध्यात्मवाद—Metaphysics.
अध्यारोपण—Ascription.
अध्वन्—Way, journey.
अनघ—(41) Safe.
अनघा—(14) Stainless.

अनङ्ग—Cupid.
अनम्र—Unyielding.
अनवद्य—Unblemished.
अनार्य—Ignoble.
अनाविल—(23) Untainted.
अनाशास्य—Unsought for.
अनिमित्त—An ill-omen.
अनीक—An army.
अनीश्वर—Unable.
अनुक्रोश—Compassion.
अनुगिरम्—Near the hill.
अनुगोदम्—On the banks of the Godāvarī.
अनुजीविन्—A dependant.
अनुनय—Supplication.
अनुप्लव—An attendant.
अनुबन्ध—Continuity.
अनुभाव—Dignity.
अनुयोग—(14) A query.
अनुरूप—(18) Worthy.
अनुवृत्ति—Compliance.
अनुशय—Repentance.
अनुशिष्ट—(16) Directed.
अन्वय—Ancestry.
अन्वर्थ—Significant.
अन्तःपुर—A gynaeceum.
अन्तराय—An obstacle.

अन्तराल—Interval.
अन्तरीक्ष—The sky.
अपटी—A screen.
अपत्य—Offspring.
अपराग—Alienation.
अपरान्त The western coast.
अपरेद्युस्—The next day.
अपरोक्ष—Direct.
अपवर्ग—Absolution.
अपवर्जित—(6) Severed.
अपश्चिम—(61) First.
अपाङ्ग—Corner of the eye.
अपुष्कल—Insignificant.
अपेक्षा—(14) Regard.
अपोढ—(11) Removed, (15) discarded.
अप्रबुद्ध—Unenlightened.
अप्रत्यय—Mistrust.
अबन्ध्य—(17) Effectual.
अब्ज—A lotus.
अब्रह्मण्यम्—Oh dear!
अभव्य—Ungentle.
अभिचार—Witchcraft.
अभिजन—Pedigree.
अभिजात—Well-born.
अभिज्ञान—A souvenir.
अभिधान—A name.

अभिधेय—(96) Expression
अभिनय—Acting.
अभिनिवेश—Intentness.
अभिभव—(2) Overthrow,
(24) abuse.
अभिमर्श—(24) Outrage.
अभियोग—Attack.
अभिषङ्ग—Attachment.
अभिषेक(13,14,19 Ablution
(15, 80) anointment.
अभिसन्धान—Cheating.
अभिसरण—Assignation.
अभ्यमित्रFacing the enemy.
अभ्यर्ण—Adjacent.
अभ्युपपत्ति—Favour.
अभ्युपेत—Accepted.
अभ्र—(13, 16) A cloud.
अमर्ष—Anger.
अमानुष—(76) Gigantic,
(112) superhuman.
अम्बर(11) The sky,(29, 92)
apparel, (30) heaven.
अम्बुज—A lotus.
अम्बुराशि—The ocean.
अम्बुरुह—A lotus.
अम्भोज—A lotus.
अय—An auspicious rite.
अयस्—Iron.
अयुग्मलोचन—S'iva.
अरविन्द—A lotus.
अराति—An enemy.
अराल—Curved.
अरुण—Aurora.
अर्क--The sun.
अर्चिस्—(3) Flame, a ray.
अर्णव—The ocean.
अर्थ्य—Significant.
अलक—A lock of hair.
अलक्तक—Lac.
अलम्—(12,88) Able.
अलीक—False.
अलोकसामान्य—Extraordinary.
अवकाश—Space.
अवकीर्ण—(28) Set on.
अवग्रह—Drought.
अवचय—Culling.
अवतंस—An ear-ring.
अवतीर्ण—(14) Descended
(81) Incarnate.
अवदात—White.
अवधि—(108) Limit.
अवधूत—Slighted.
अवभृत—Ablution at the
close of a sacrifice.

अवरज A younger brother.
अवरोध—The seraglio.
अवलेप—(80) Pride.
अवसरप्राप्त—(102) Suited to the occasion.
अवष्टम्भ—(88) Stupor, (52,. 100) composure, (102) procedure.
अवस्तु—(28)A trash.
अवहित्था—Dissimulation
अवाप्ति—Attainment.
अविनय—Indecorum.
अविसंवादिनी—Consistent with self.
अव्यक्त—(14) Matter in the noumenal state.
अव्यभिचारिन्—(23) True without exception.
अशनि—Thunderbolt.
अश्मन्—Stone.
असम्भ्रम—(7) Unconcern.
असम्बद्धभाषिन्—One who talks incoherently.
असु—Life. [world.
असुरविवर—The nether
असूया—Envy.
असृज्—Blood.
अस्र—A tear.
अहमहमिका—Emulation.
अहार्य—(15) Unshakable.
अहि—A snake.
अहित—(3) An enemy.
अह्नाय—Quickly.
आकूत—Significance.
आखण्डल—Indra.
आख्या—A name.
आगन्तुक—A new comer.
आचित—Covered, strewn.
आच्छोटन—Snapping.
आजीव—Livelihood.
आटोप—Strut.
आतपत्र—An umbrella.
आतिथेयी—Hospitable.
आत्तगन्ध—Humbled. (गन्ध—pride).
आदधान—(8) Causing.
आदर—Regard.
आदृत—(15) Regardful, (112) interested.
आत्मभू—Brahmā.
आधि—(43) A bane.
आध्मात—Inflated.
आपन्नसत्त्वा—Pregnant.
आपानभूमि—A wassail ground.

आप्त(68,71,82) A kinsman.
आप्तजन्मन्—(19) Born.
आप्तवाच्—A seer, a sage.
(आप्त—Authentic.)
आभरण—Ornament.
आमुष्मिक—(71) Spiritual.
आयत—Long.
आयतन—(76) Abode.
आयुध—A weapon.
आर्त—Distressed.
आर्ति—Distress.
आर्द्र—Moist, soft.
आर्यपुत्र—Husband.
आलवाल A basin for water round the root of a tree.
आलान—(7) A tether, (8) a tying post. [fidante.
आली—A woman's con-
आलीन—Clinging to
आलेख्य—A painting.
आलोल—(89) Dishevelled.
आवर्जित—(10, 11) Bent, (22) sprinkled.
आवर्जितवती—(75) Having bewitched.
आवर्त—(10) An eddy.
आविल—(12) Foul, turbid.
आविष्ट—(110) Frenzied.
आवेग—Hurry.
आवेश—(80) Influence (as by an evil spirit).
आशा—(5) A direction.
आशीविष—A serpent.
आश्यान—Dried up.
आषाढ—(22) A पलाश staff
आसङ्ग (18) Contact, (19) garment, (77) attachment.
आसन्न—Adjacent.
आसव—(4) Ale.
आसार—A shower.
आस्थान—Assembly.
आस्पद (18, 25, 28) Place.
आहत—(3) Smitten.
आहित—(107) Caused.
आहिताग्नि—Agnihotrin.
आहोस्वित्—Or.
इङ्गित—(27) Intention.
इन्दीवर—A blue lotus.
इन्द्रजाल—Magic.
इन्द्रजालिक—A juggler.
इन्द्रनील—A sapphire.
इन्धन—Fuel.
इभ—An elephant.
इभ्य—A rich man.

इयत्ता--Quantitativeness.
इषु—An arrow.
इष्टि—A sacrifice.
ईदृक्ता—Qualitativeness.
ईप्सितार्थ—(17) An object of desire.
उचित—(14) Accustomed.
उक्षन्—An ox.
उच्चय—(33) Picking up from the ground, (73) a collection. [named.
उच्चैःश्रवस्—A horse so
उच्छित्ति—Incision.
उच्छ्राय—Height.
उच्छ्वसित—(87) A sigh.
उच्छ्वास—Breath, sigh.
उटज – A cottage.
उडुपति—The moon. (उडु a star).
उत्कण्ठा—Anguish.
उत्कलिका—A wave ; a love-longing.
उत्कीर्ण Carved, a carving.
उत्खात(4) Uprooted ;ousted.
उत्तमाङ्ग—The head.
उत्तमाङ्गना—A beautiful lady, a courtesan.
उत्तर (2) Latter, (9, 27,72) prominent, (19) upper
उत्तरीय An upper garment.
उत्तरेद्युस्—On the morrow.
उत्तान—(89) Upturned, (105) Supine.
उत्पतिष्णु—Flying up.
उत्पल--A lotus or lily.
उत्सङ्ग Lap, (7) Surface.
उत्सारण--Dispersion.
उत्सारित(5) Pushed afar.
उत्सेक—Pride, conceit.
उत्सेध—Height.
उदग्र (3) Wild, (13) high.
उदधि—The ocean, a sea.
उदन्वत्—The ocean.
उदम्भस्—Rich in water.
उदवास—Lying in water.
उदात्त—(61) Illustrious.
उदार—(16, 23) Large.
उदीच्य—Northern.
उदीर्ण—Intense.
उद्गम--Appearance.
उद्गमनीय A suit of clothes
उद्गार—(6) Effusion.
उद्दाम—Wild.
उद्देश—A tract of land.

उद्धूत—Flying up, fluttering.
उद्भ्रान्त—(5) Flying over.
उद्यत—(2) Wielded,(4,5) armed, accoutred.
उद्विग्नवर्ण Looking uneasy.
उन्मदन—Impassioned.
उन्मिषित—(21) A glance.
उन्मेष—Winking.
उपकण्ठ—(4) Coast, (13) Precinct.
उपकरण—Apparatus.
उपकार्या—A royal tent.
उपक्रोशन—Scandalizing.
उपगूढ—Embrace.
उपग्रह 101) Complaiscence
उपचय—Increase.
उपत्यका—A valley.
उपदा—A present.
उपद्रव—(81) Commotion.
उपनिपात—Befalling.
उपपत्ति—Reason.
उपपन्न—(23) Proper.
उपप्लव—(91) Disturbance.
उपप्लविन्—Subject to oppression.
उपबृंहित—Augmented.
उपयन्तृ—A husband.
उपरत—Deceased.
उपरोध—Impediment.
उपलिप्सु Wishing to know
उपसृष्ट Possessed by a devil
उपहत—Haunted.
उपात्तवर्ण Sung in ballads.
उपान्त (11) Outskirt, (29). the angle of the eye.
उपायन—A present.
उरग—A serpent.
उरस्—The breast.
उर्वी—The earth.
उल्वण—Conspicuous.
उष्णवारण—An umbrella.
उष्णीष—Turban, diadem.
उष्मन्—Heat, vapour.
उस्र—A ray of light.
ऊढा—(28) Wedded, (83) borne.
ऊर्मि—A wave.
ऋक्ष—A bear.
ऋजु—Straight.
ऋद्धिमत्—Magnificent.
एकचारिणी A devoted wife
एकपदे—All of a sudden.
एकान्त—Seclusion.

एकावली—A necklace of pearls with one string.
एध—Fuel.
एनस्—Sin.
एला—Cardamom.
ऐहिक—Mundane.
ओकस्—An abode.
ओघ—(64) Multitude.
ओषधि—A herb.
औदासीन्य—Indifference.
ककुद् The hump of a bull.
ककुद्मत्—(13) A bull.
कङ्कवदन Forceps, tongs.
कङ्कट—Armour.
कङ्कपत्र—An arrow.
कच—Hair.
कञ्चुकिन् A chamberlain.
कट An elephant's temple.
कटाक्ष—A side-look.
कतिचित्—Some.
कथोद्घात—(3) Allusion to exploits.
कदन—Massacre.
कनिष्ठिका The little finger.
कन्दुक A ball for playing.
कन्यका—A damsel.
कपाल—(30) Skull.
कपिश—Coppery red.
कमलयोनि—Brahma.
करण्ड—A casket.
करण An organ of sense.
करभोरू—A woman with thighs tapering like the metacarpus.
करेणु—An elephant.
कर्कन्धु—The plum.
कर्णपूर—An ear-drop.
कल—(55, 91) Melodious
कलङ्क—(10) Rust.
कलत्र—A wife.
कलम—A kind of paddy.
कलमूक—Deaf and dumb.
कला—(28) A digit, (72) a fine art.
कलाप—A collection.
कलावत्—The moon.
कलित—(46) Maddened.
कलुष—(39) Choked.
कल्पान्त—The destruction of the world.
कल्मष—Sin.
कवल—A morsel.
कषायित—(76) Coloured.
कादम्ब (11) A कदम्ब flower, (13) a flamingo.

कामगति Moving at will.
कामम्--(2, 83) Indeed.
कामवृत्ति—Self-willed.
कामशासन—(73) Śiva.
कार्तान्तिक An astrologer.
कार्त्स्न्य—Totality.
कार्मुक—A bow.
कालकूट A kind of poison.
कालदष्ट—Bitten by a deadly snake.
कालपृष्ठ—A bow.
कालरात्रि—The night succeeding a cycle.
कालुष्य—Foulness.
काश—A kind of white flower.
काष्ठा—A limit.
किङ्कर्तव्यतामूढ At a loss to know what should be done.
किंकिणी—A small bell.
किरीटिन्—Arjuna.
किसलय—A sprout. [boo.
कीचक—Sounding bam-
कीलित—Riveted.
कुङ्कुम—Saffron.
कुटिल—(112) Curling.
कुट्टिम—A pavement.
कुड्मल—A bud.
कुतूहल—Curiosity.
कुन्तल—Hair.
कुमुदबान्धव—The moon.
कुमुद्वती—The lily plant.
कुम्भयोनि Sage Agastya.
कुलक्रमागत—Hereditary.
कुलिश—Thunderbolt.
कुवलय—A blue lotus.
कुशेशय—A lotus.
कुसुमचाप (,-शर)—Cupid.
कुसुमायुध—Cupid.
कुहर—A cavity.
कूटबन्ध—A trap.
कूबर—The pole of a carriage. [the bank.
कूलङ्कष — Undermining
कूलमुद्रुज — Butting against the banks.
कृच्छ्र—(16) A peril.
कृतक—Adopted.
कृतजन्मन्—27) Planted.
कृतमति—(101) Resolved.
कृतान्त-The god of death
कृत्रिम—Artificial.
कृपण—Pitiable.

कृष्णसार A black antelope.
केका The cry of a peacock.
केतन A flag, an emblem.
केवल—(19) Bare.
केसर A filament, the mane of a horse or lion.
केतु— A flag, an emblem.
कैतक—Pertaining to केतकी flowers.
कोदण्ड—A bow.
कोष—Stock.
कौटिल्यशास्त्र—A treatise on state-craft.
कौतुक—(28) A marriage bracelet, (36) festivity.
कौमुदी—Moonlight.
कौलीन—Scandal.
कौबेरी—(6) Presided over by कुबेर.
कौस्तुभ—The name of Krishna's jewel.
क्रम—(32) Etiquette.
क्राशिमन्—Emaciation.
क्लम—Fatigue.
क्वणित—(91) A sound.
क्षणदा—Night.
क्षपा—Night.
क्षीब—Tipsy.
क्षीर (3) The sea of milk, (42) a milktree.
क्षुण्ण—Trodden.
क्षुद्रा—A dancing girl.
क्षुरप्र—A kind of arrow.
क्षेपणीय A kind of missile.
क्षौद्रपटल—A honeycomb. (क्षौद्र honey).
क्षौम—Silk.
ख—The sky.
खग—A bird. [firefly.
खद्योत—A glow-worm, a
खेद—Fatigue.
गणशः—Repeatedly.
गणिका—A courtesan.
गन्धर्वनगर—The phantom appearance of a town in the sky.
गभस्ति—A ray of light.
गम्भीरवेदिन्—A restive elephant.
गम्य—A gallant.
गवाक्ष—A window.
गर्भेश्वर—Rich from birth.
गहन—A thicket.

गाण्डीव—Arjuna's bow.
गाध—Fordable.
गान्धर्व A form of marriage by mutual consent.
गारुड—An emerald.
गिर्—Speech.
गिरीश—(17 Śiva. [virtues.
गुणोदय—(3) Based on
गुरु—(1,9,18,26, Father.
गुह—Kārtikeya.
गृहिणी—A housewife.
गैरिक—Red chalk.
गोत्रभिद्—Indra.
गोप्तृ—A protector.
गोशीर्ष—A kind of sandal having the smell of a lotus.
ग्रह—(80) An evil star.
ग्राम्य—Rustic, vulgar.
ग्राह—(79) A shark.
ग्राह्यवाच्—A teacher.
ग्रैव } A fastening for
ग्रैवेय } the neck.
घन—(10, 11) A cloud, (16) a mass.
घस्मर—An annihilator.
घृणा—Mercy.
चतुष्क—A square courtyard, or a hall with a roof resting on four pillars.
चतुरन्त—(44) Sea-girt.
चन्द्रमौलि—Śiva.
चन्द्रशाला—A room on the top of a house.
चन्द्रातप—Moonlight.
चमू—An army.
चाप—A bow.
चापल—(23) Impertinence.
चीरभृत्—A hermit.
चूत—The mango.
चूर्ण—Scented powder.
च्युतात्मन्—Of a depraved soul.
छटा—Lustre.
छाया—(48,79) Lustre.
छायापथ—The galaxy or milky way.
जघन—The buttock.
जतु—Lac.
जनपद—A country.
जनान्तिकम्—Aside.
जन्य—A battle. [column.
जयस्तम्भ—A triumphal

जयोदाहरण—A song of glory.
जरत्—Old.
जरा—Old age. [shattered.
जर्जर(,-रित)—Cracked,
जलद(,-धर)—A cloud.
जलयन्त्र—A spout.
जव—Speed.
जाड्य—Dullness.
जातवेदस्—Fire.
जाता-(40) A child(female)
जातु—Ever.
जातुष—Made of lac.
जिगीषा A desire toconquer
जितभृत्य—A master who chastises his servants when erring.
जिष्णु—A victor.
जिह्मित—Slow, lazy.
जीवा—A bow-string.
जैत्र—Triumphant.
ज्या—A bow-string.
ज्योतिष्पथ—The sky.
ज्वलन—Fire.
झटिति—Speedily.
टङ्कार—Twang.
तत्त्वदर्शिन्-A philosopher.
तडित्—Lightning.
तपस्विनी—(37) A poor-creature.
तरल—Tremulous.
तरस्—(4) Strength.
तिमिर—(79) Myopia.
तीर्थ—A holy place, a deserving person.
तिर्यक्—Askance.
तुमुल—Tumultuous.
तुला—Comparison.
तुहिन—Frost.
तूणीर—A quiver.
तूर्णम्—Quickly.
तूर्य—A musical instrument, a trumpet.
तूष्णीम्—Silent. [myopia.
तैमिरिक—One affected by
त्रपा—Bashfulness.
त्रिपदी—A fastening for the foot.
त्रिवर्ग—The triad of धर्म, अर्थ & काम.
त्रिमार्गगा—Gangā.
त्रिस्रोतस्—Gangā.
त्रेताग्नि—The three-fold sacrificial fire.

त्र्यम्बक—S'iva.
त्विष्—Lustre.
दन्तवासस्—A lip.[tusker.
दन्तिन्—An elephant, a
दन्तुर—Indented.
दयित—Beloved.
दरी—A cave.
दर्भ—The kuśa grass.
दशान्तर—Vicissitudes of
life. [(80) urbanity.
दाक्षिण्य—(72) Gallantry,
दाक्ष्य—Dexterity.
दान—(5) Rut.
दायाद—A kinsman.
दार्भ—Made of kus'a.
दाव Forest conflagration.
दिगम्बर—Naked, unclad.
दिङ्मोह—Loss of bearing.
दिव्य—Divine.
दीक्षित—(1) Installed.
दीर्घिका A large long pond
दुःसम्पाद—Hard to attain
दुकूल—Silk.
दुरन्त—Tragic.
दुरावेशक्रिया—Hypnotism.
दुरित—Sin.
दुरुपपाद—Impossible.
दुर्जात—(15) Adversity,
(60) ill-bred.
दुर्दिन—(4,78) A shower,
(8) a foul weather.
दुर्निमित्त—An ill-omen.
दुर्ललित—Wayward.
दुर्विनीत—Immodest.
दुर्विषह—Intolerable.
दूयमान—Feeling sad.
दृप्त—Proud.
दृषद्—Stone, rock.
दोषातन—Nocturnal.
द्रविण—Wealth, gold.
द्राक्षावलयभूमि—A plot of
vine-yards
द्विप—An elephant.
द्विरद—An elephant.
धानुष्क—An archer.
धिष्ण्य—A place.
धुर्—Burden, yoke.
धौरेय—A horse yoked.
नक्तम्—At night.
नद्ध—(6) Tied.
नभश्चर Moving in the sky.
नभस्वत्—Wind. [tured.
नवग्रहा (91) Newly cap-
नवमालिका—A jasmine.

नयविद्—A politician.
नाग—An elephant.
नागरिक--A gallant.
नाटयन्ती--Acting.
नामधेय—Name.
नाराच—An arrow.
नाव्य—Navigable.
निकाम—Very much.
निकृति—Dishonesty.
निकेत—A house.
निक्षेप--(19) A trust.
निचित—(112) Covered.
निदाघ—Summer.
निदर्शन—An illustration.
निधान—(93) A treasure.
निबन्धन(105, 110) Cause.
निभृत--(93) Silent.
निमित्त--(106)An omen.
निम्नगा—A river.
नियति--Destiny.
नियम—(19) A vow.
निराशिस्--Dispassionate.
निर्बन्ध(28) Intentness.
निर्भर—(18) Full. [able.
निर्विशेष—Indistinguish-
निर्विषय--(23)Dissociated.
निर्वृत—At ease.
निर्विष्ट--(14) Enjoyed.
निर्वृति—(26) Ease, rest.
निर्वेद—Despondency.
निर्व्यपेक्ष—Regardless.
निवसन—A garment.
निशित—Sharp.
निशीथ—Midnight.
निश्चय--Resolve.
निषण्ण—Sitting.
निषिक्त—Infused.
निषेदुषी--Sitting.
निसर्ग—Nature.
निस्त्रिंश—A scimitar.
निहित—(1) Stored.
नीराजना—Lustration.
नीवार--Wild rice.
नृशंस--Cruel.
नेमि–The circumference of a wheel.
नैमित्तिक--Periodical, occasional.
नैष्ठिक—A life-long student (ब्रह्मचारिन्)
नौसाधन—A naval force.
न्यग्रोध The banyan tree.
न्यास--(45)A trust.
पक्षद्वार—A side-door.

पक्षपात—Partiality.
पक्ष्मन्—An eye-lash.
पङ्कज—A lotus.
पञ्जर—A cage.
पटल—(10) a mass, (35) a thatch. [powder.
पटवास—Perfumed
पट्टिका (48) A bandage, (57, 94) a fragment.
पणवन्ध—A wager.
पतत्—(10) A bird.
पताकिनी—A army.
पतत्रिन्—A bird. [leaf.
पत्र (13) An ornamented.
पत्रिन्—(55) An arrow.
पदवी—A way, a track.
पदाति Walking on foot.
पद्धति A flight, a series.
पद्मराग—A ruby.
पन्नग—A snake.
पयोधर A woman's breast.
पयोधि—The ocean.
परभृत—A cuckoo.
परमार्थतः—Truly.
परमेश्वर—(78) A king.
परम्परा—A series.
पराग—(3) Dust.

परामर्श(79) Obliteration.
परामृशन्ती—Touching.
परा·मृश्—To wipe
परिकर A girth; waist.
परिक्लिष्ट—Overtasked.
परिग्रह—(93) Acceptance, (108) basis.
परिग्रहीतृ(45) A husband.
परि·णम्—To mature.
परिणाम—(46) Reverse, (77) maturity.
परिदेवित—Lamentation.
परिवर्ह—Paraphernalia, retinue. [(82) insult.
परिभव—(51) Defeat,
परिभाविनी—Affronter.
परिमल—Fragrance.
परि·रभ्—To embrace.
परि·वद्—To censure.
परिवर्तन—(19) Rolling.
परि·ष्वञ्ज्—To embrace.
परिस्पन्दित—Stirring.
परेतभूमि—A cemetery.
पर्यन्त—(12) Precinct.
पर्यश्रु Suffused with tears.
पर्यस्त—Scattered.

पर्याकुल (53) Bedimmed, (96) perplexed.
पर्याप्त (56) Expanded.
पर्याय—(2) Alternation.
पलाश—(98) A leaf.
पलित—Grey hair.
पल्लव—(80, 96) Skirt.
पल्वल— A pool.
पांशु—Dust. [pale red.
पाटल—(7) Rosiness, (95)
पाटव—Skill.
पान—(81) Whetting.
पारणा—Meal after a fast.
पारिप्लव—Brisk. [earthy.
पार्थिव—(2) A king ; (14)
पार्ष्णि—(2) The rear.
पाशुपाल्य--Tending cattle.
पिच्छिका A peacock's tail.
पितृसद्मन्—A cemetery.
पित्र्य Paternal, ancestral.
पिनद्ध— Put on, dressed.
पिनाकपाणि (,-किन्)Śiva.
पिशाचग्रह—One haunted by a ghost.
पिशित--Flesh, bait.
पिशुन—(51) Indicative.
पीठ—(8) A foot stool.

पीठमर्द—A mimic, one adept in pacifying angry women.
पीवर—Plump. [an arrow.
पुङ्ख The feathered part of
पुण्डरीक A white lotus.
पुण्यजन—(14) A यक्ष.
पुन्नाग A नागकेसर flower.
पुरःसर—(15, 16) A fore-runner, (35) a harbinger.
पुरस्क्रिया—Honour.
पुरारि—Śiva. [sage.
पुराविद्—A historian, a
पुरुषोत्तम—विष्णु ; the best of men.
पुरुहूतध्वज—A festive banner in honour of Indra. [priest.
पुरोधस्—The family
पुलक—Thrill. [bank.
पुलिन—Alluvium, sand-
पुष्पधन्वन्—Cupid.
पूग—An areca nut.
पृथा—A name of Kuntī.
पृषत—A spray of water.
पेलव—Delicate.
पेशल—(12) Slender, soft.

पौरमुख्य—A chief citizen.
पौरस्त्यEastern. [विभीषण
पौलस्त्य—(8 रावण, (15)
प्रकर—A heap.
प्रकामम्—(45) Fully.
प्रकाश—(4) A clearage.
प्रकृति—(2, 14, 16) The people, (8,20,33) nature.

प्रगल्भ—Bold, forward.
प्रजागर—Wakefulness.
प्रणेय – To be led.
प्रताप—(2) Heat, (3,5,83) prowess.

प्रतिकृत—(60) Avenged.
प्रतिक्रिया—A remedy.
प्रतिघातिनी—Repellent.
प्रतिपत्ति (24, 102) Resort, (43) regard. [resort to.

प्रति-पद्—To attain, to
प्रतिपादन—(74) Gift.
प्रतियोध—An opponent.
प्रतिरथ—A rival.
प्रतिरव—An echo.
प्रतिरूप—Appropriate.
प्रतिरोपित—(4) Replanted, reinstated.

प्रतिवचन—A reply.
प्रतिविम्वक (85) An image
प्रतिविहित—(16) Pitched.
प्रतिशब्दक (,-श्रुत्) An echo.
प्रतिसंख्यानDiscrimination
प्रतिसमाहित—Redressed.
प्रतिसर—The marriage thread. [neighbour.

प्रतिहास्तिन्—A next-door
प्रतीकार—A remedy.
प्रतीत—(13) Well-known.
प्रतीपम्—Contrary.
प्रतीष्ट—(37) Carried.
प्रतीहारी—A portress.
प्रत्यन्त—(3) Frontier.
प्रत्यभिज्ञान—Recognition.
प्रत्याचक्षाण—Rejecting.
प्रत्या-सद्—To approach.
प्रत्युद्-गम्—(,-व्रज्,-इ) To rise in reception of.

प्रथित—Well known.
प्रथिमन् — Magnitude,
प्रदक्षिण—(3) Turning to the right, (39) circumambulation.

प्रदोष—Dusk, evening.

प्रधूमित—Smouldering.
प्रपञ्च—(96) Delusion.
प्रपात—(95) A cascade.
प्रभव—(16) An origin.
प्रभिन्न—(30) Ruttish.
प्रभूत—Ample, profuse.
प्रमत्त—Careless.
प्रमदवन—A park.
प्रमाण—Authority.
प्रयत—(15) Pious.
प्ररोह—A sprout.
प्रलाप—(95) Delirium, (111) wailing.
प्रवहण—A vehicle.
प्रवाल—A coral, a sprout.
प्रवृत्ति—(14) News, (40) budding forth, (43, 54) course.
प्रवेपमान—Quivering.
प्रशमन—(2) Pacification.
प्रसक्त—(12) Continuous.
प्रसभम्—By force.
प्रसर—scope, access.
प्रसव—(3) A flower, (4) delivery, (19) fruit.
प्रसाद—(2) Benignity.
प्रसाधन—Decoration.
प्रसाधित—Decorated.
प्रसिद्ध—(18) Dressed.
प्रस्तावना—(72) Extolment. (79) a prelude.
प्रस्रवण—(19) Effusion.
प्रहरण—(15) A weapon.
प्र-हि—To send.
प्राकृत—(50,99) Common.
प्राची—The east.
प्राचीनवर्हिस्—Indra.
प्राजन—A goad.
प्राज्य—(14) Profuse.
प्राध्वम्—Agreeably.
प्राप्तकाल—Befitting the occasion.
प्रावृष्—The rains.
प्रियंवद—Sweet speaking.
प्रेङ्खोलन—A swing.
प्रेतपटह A funeral drum.
प्रोत—(18) Entangled.
प्रोषित—Absent, abroad.
प्रौढ—Bold.
प्लुष्—To burn.
फल—(4) Fruit; wealth.
फाल्गुन—A name of अर्जुन.
बद्धमौन—Silent.
बधिर—Deaf.

बन्धकी—A harlot.
बन्धुर—Rugged.
बभ्रु—Brown.
बलि—An offering.
बहुमता—Esteemed.
बहुमान—Esteem. [night.
बहुलपक्ष—The dark fort.
बालातप The morning sun
बालारुण The morning sun
बालिश—Childish.
बाहा—An arm.
बाह्य—Physical.
बिस—A lotus fibre.
बीभत्स—(85) Cruel.
बुभुत्सु—Wishing to know
भक्ति—(13) A patch.
भग्न—(4) Broken; vanquished, (17) frustrated.
भङ्गि—A flight of steps.
भङ्गुर—Brittle [princess.
भर्तृदारिका (,-दुहितृ)—A
भवितव्यता—(89) Predestination, (110) destiny.
भागधेय—Luck.
भानु—The sun.
भारती—Speech. [lady.
भाविनी—An honourable
भासुर—Shining.
भास्वत्—The sun.
भास्वर—Radiant.
भिन्न—(8) Discharging ichor, (10, 31) split.
भुग्न—Bent.
भुजङ्ग—(82) A paramour
भूति—(29) Prosperity.
भूभुज्—A king.
भूर्ज—The birch tree.
भृकुटि—A frown. [Śiva.
भृङ्गिन्—An attendant of
भृशम—(15, Fervently.
भोगिन्—(5) A snake.
भौम—Earthly.
भ्रूभेद (,-विकार)—A frown.
मकरकेतु(,-चिह्न,-लाञ्छन)—Cupid.
मकरन्द—Honey.
मघवन्—Indra.
मञ्जु—(74) Beautiful.
मण्डन—Decorating. [halo
मण्डल—(1) A territory; a
मण्डलाग्र—A sword.
मत्सर—Envy.
मद—(3) Rut, ichor.
मदन—Cupid.

मधु—(6) Wine, (85,98) the month of chaitra.
मध्य—The waist.
मध्यम—(9) A neutral king, (20) the waist.
मनसिज—Cupid.
मनस्विन्—Strong-minded.
मनीषित—Of one's liking.
मनीषिन्—A wise man.
मनोभव (,-भू)—Cupid.
मन्थर—Slow. [fool.
मन्द—(2) Slack, (29) a
मन्मथ—Cupid.
मन्यु—(52, 54, 97) Anger.
मयूख—A ray of light.
मरीचि—A ray of light.
मरु—A desert.
मरुत्—Wind, breeze.
मर्त्य—Mortal
मर्मन्—The vitals.
मर्मर—Rustling.
मलयज—Sandal.
महाभाग—(105) Blessed.
महारथ—A great warrior.
महार्ह—Costly. [tain.
महीधर (,-ध्र)—A moun-
मातरिश्वन्—Wind.
मातृका Mother's mother.
मानशौण्ड—Sensitive of honour.
मानसजन्मन्—Cupid, love
मान्द्य—Dulness [peppers.
मारीच—(5) A grove of
मारुत—Wind.
मार्ग—A path.
मार्गोपदेशक—A guide.
मार्गण—An arrow.
मार्दव—Mildness.
मित—Moderate.
मिथुन—A couple.
मुग्ध—([illegible]) Simple.
मुग्धा—(26) A fond girl.
मुद्—Joy, delight.
मुसल—A club.
मूर्धन्—The head [polis.
मूल—(3) The metro-
मृगतृष्णिका—Mirage.
मृगप्रेक्षिणी—Gazelle-eyed.
मृध्—War, battle.
मृषा—False.
मेखला—A zone. [blue.
मेचकित—Rendered dark-
मेदस्—Fat, marrow.
मेध—Sacrifice.

मेधा—Retentive faculty.
मौञ्जी—(18) A girdle of munja grass.
यत्सत्यम्—As a matter of fact.
यथास्वम्—Each his own.
यदृच्छया-(89) At pleasure.
यन्तृ—A driver.
यष्टि—(13,18) A string, (31, 88, 112) a creeper.
यात्रा—(3) An expedition.
याथार्थ्य—The true nature.
यियक्षु—Intent upon a sacrifice.
युक्ति—(99) A contrivance.
युग—(8, 16) A pair, (9) a cycle, (44) A measure of 4 cubits.
युगपत्—Simultaneously..
यूप—A sacrificial post.
योध—A warrior.
योषित्—A woman.
रक्त—(72) Enamoured.
रक्षावली—A talisman
रजस्—(3) Dust, (12) passion.
रणशिरस् The van of an army.
रत्नाकर—The ocean.
रथाङ्गनामन्—The bird चक्रवाक (रथाङ्ग = चक्र)
रदन—A tusk.
रय—Current.
रशना—A zone or girdle
रश्मि—A ray of light.
रसातल The nether world.
रसिकता—Taste.
रसित—A sound.
रहस्—(26) Seclusion, (12) in seclusion.
रहस्य—(23 A secret.
राग—(10) Lustre, (18) dye; passion.
रागिन्—Impassioned.
राजकुल—Palace.
राजन्य—A prince.
राजवीथी—A royal street.
राजि A row.
राज्यतन्त्र Policy of administration
रिक्त—Empty.
रिटि An attendant of Śiva.
रुच्—Lustre.
रोमविक्रिया(,-अञ्च,-उद्गम)—A thrill, horripilation.
लघिमन्—Lightness.
लतामण्डप—A bower.

ललाटन्तप—Scorching the forehead.[the forehead.
ललाटिका—A speckle on
लाघव—Levity.
लाज—Fried paddy.
लाञ्छन—A mark or sign·
लिखित—(97) Painted.
लीलाखेल—(3) Graceful.
लुलित—(86) Steeped in.
लून—Lopped
लोकायतिकविद्या—The Epicurean doctrine.
वचनीय—Censure.
वटु —A young ब्रह्मचारिन्.
वडवानल—Submarine fire
वतंस An ear-ring, a crest.
वनस्पति—A tree.
वनिता—A woman.
वन्दिन्—A bard.
वपुस्—The body.
वप्र—(13) Butting.
वर्णिन्—A ब्रह्मचारिन्.
वर्तमाना (114) Subsisting.
वर्ति The wick of a lamp
वर्त्मन्—A path.
वर्मन्—Armour.
वर्ष—(84) A continent.
वर्षधर—A eunuch.
वर्ष्मन्—Height. [house.
वलभी—The eaves of a-
वली—A wrinkle.
वल्मीक—A hillock.
वल्लभ—Beloved.
वल्ली—A creeper.
वसु—Wealth; one of the eight sons of king Śantanu by Gangā.
वसुन्धरा—The earth.
वाचंयम Observing silence·
वाजिन्—A horse.
वाडव—Submarine fire.
वातायन—A window.
वात्या—A storm.
वानीर—Willow. [woman.
वामा—(43) A perverse
वारण—An [elephant.
वारवाण—A breastplate.
वारिमुच्—A clond.
वार्त—(14) Health. [topic
वार्ता—(72) Inkling, (74)
वार्धक—Old age. [rains.
वार्षिक Pertaining to the
वासवी—(104) Presided over by Indra, eastern.

वासस्—Garment.
वासू—A young girl.
वाह—A horse.
वाहिनी—An army.
विकच—Blossomed.
विकत्थना—Boasting.
विकल्प (16) A design, (73) a variety, (105) an alternative.
विकार—(77) Effect, (88, 89,99) Passion, (95) malady.
विकृति—Passion.
विक्रिया—(15) A change.
विक्लव—Overpowered.
वि-ग्रह्—To quarrel.
विग्रह (74) war, (79, 90) the body.
विचक्षण—Clever.
विचिन्वत् Searching for.
विचेष्टन—(7) Rolling.
विचेष्टित—(60) A doing.
विट (27) An attendant on a courtesan.
विटप—A twig.
विटपिन्—A tree.
विडम्बना—Mockery.
वितथ—False.
वितर्क—(97) Surmise.
वितान (112) Diffusion.
विदूषक—A jester.
विद्रुम—(10) A coral.
विद्विष्—An enemy.
विधुर—(86, 99) Forlorn
विनयन—(72) Education.
विनिद्र (30) Blossomed.
वि-नी—To allay.
विनोद—Amusement.
विपत्ति—(47, 61, 66) Death, (104) calamity.
विपन्न—(70) Dead.
विपर्यय—Reverse.
विपाक—Taste; consequence.
विपिन—(4) A forest.
विप्रकर्ष—Distance.
विप्रकृत—Ill-treated.
विप्रयोग—Separation.
विप्र-लभ्—To deceive.
विबुध—A god.
विभव—(44,71) Power.
विभावरी—Night.
विभिन्न—(11) Blossomed.
विभूति—Splendour.
विभूषा—(5) Decoration.

विभ्रम(12)Blandishment (79) dalliance. [killing.
विमर्द—(10) Contact,(47)
विमर्श—Contemplation.
विमानना—(24) Insult.
वियत्—The sky.
विरक्त—(14) Crimson.
विराग—Alienation.
विरूप—(29) Deformed, (48) an unworthy act.
विरोपण—Healing.
विलक्ष—Abashed.
विलोल—(19) Tremulous.
विवर—A cavity.
विवृत—Opened.
विशद—Clear.
विश्रब्ध—Confident.
विश्रुत—Renowned.
विश्लेष—Separation.
विश्वरूप Of universal form
विषमलोचन Siva [concern.
विषय—(35) Worldly
विष्कम्भक—A prelude.
विसर्ग—Bestowal.
विसर्पण—(79) Diffusion.
विसर्पत्—Extending.
विसृष्ट—(14) Given, (18) given up, (32,75) dismissed.
विस्फूर्जथु—Development.
विस्फोटक—A tumour.
विस्रब्ध—Confident.
विह्वल—(77) Delirious.
वीचि—A wave.
वीथिका—An avenue.
वीरुध्—A creeper.
वृन्द—A mnltitude.
वृषन्—Indra.
वृषराजकेतन—Siva.
वेणिका—(100) A stream.
वेपथु—Tremour. [time.
वेला-(10) Sea-shore (44)
वेलानिल—Sea-breeze-
वेश—(76) The abode of harlots.
वैक्लव्य--Disconcertion.
वैतसी Peculiar to the cane.
वैतान—Sacrificial.
वैदग्ध्य—(78) Skill,
वैर—(53, 55) Animosity.
वैराग्य—Dispassion.
वैरूप्य—(77) Deformity.
वैलक्ष्य—Blush
व्यजन—A fan.

व्यञ्ज्—To indicate.
व्यतिकर (31) Obstruction (78) association, (88, 102) incident.
व्यपदेश—Pretext.
व्यलीक—Pain, mortification.
व्यवधान—(12) Interception, (96) covering.
व्यवसाय—Resolve.
व्यवसित—(31) Striving.
व्यवस्थापित—Adjusted.
व्यसन—(35) setting, (49) a calamity.
व्यस्त—Taken singly.
व्याज—Pretext.
व्यापार—Action.
व्यामोह—Hallucination.
व्यायत—Far-reaching.
व्याहार—Speech.
व्युत् क्रम—To pass over.
व्योमन्—The sky.
व्रण—A wound.
व्रतति—A creeper.
व्रीडा—Bashfulness.
व्रीडावह—Disgraceful.
शकुनि—(93) A bird.
शक्र—Indra.
शबल—Variegated.
शब्दविद्या—Grammar.
शरण—(6,102) Refuge, (36) a house.
शरव्य—A target.
शरीरबद्ध—Incarnate.
शरीरबन्ध—Birth.
शल्यबन्ध The arrow head.
शशिमौलि—Śiva.
शश्वत्—Frequently.
शाखिन् – A tree.
शात्रव Belonging to an enemy.
शार—Variegated.
शार्ङ्ग—A bow.
शालिगोपी A (peasant) girl watching corn fields.
शिखण्ड—Lock of hair.
शिखण्डिन्—A peacock.
शिखामज्जिता—Having bathed with a full pluge.
शिखिन्—A peacock.
शिञ्जित—Jingling.
शिरसिज—Hair.
शिरस्त्राण—A helmet.
शिरोरुह—Hair.
शिलीमुख (6) A bee, (26, 56) an arrow.

शिल्पवित्तक—A skilled artisan.
शिव (29) Of an agreeable form, (40, 45) happy.
शिशिरोपचारA refrigerant
शीकर A spray of water.
शीर्षक—A helmet.
शुक्ति—An oyster.
शुच्—Sorrow.
शुचि—Summer ; pure.
शुल्क—Price, ransom.
शूल—A smart. [serpents
शेष—(104) The king of
शैवल—Moss.
शोणित—Blood.
श्मश्रुल—Bearded.
श्यामिका—Blackness.
श्लथ—Slack. [alted.
श्लाघ्य—Glorious ; ex-
श्वयथु—Intumescence
श्वेतभानु—The moon.
श्वोवसीय—Bliss.
षट्पद—A bee.
संयत Restrained, fettered
संयमिन्—An ascetic.
सरम्भ—Wrath.
संवाहन—(51) Driving.
संविभाग—Participation.
संशय—(24) Doubt, (46) a risk, (72) a chance.
संशयित—Risking the life
संश्रय—Support.
संसर्ग—Contact.
संस्कार—(78) Impression (83) culture.
सं-स्था—(73) To die.
संस्मरणीय—Departed.
संहति (18) Compactness.
सं-हृ—To withdraw.
सकृत्—Once.
सङ्कट—(53) Juncture.
सङ्कल्प (32) Will, resolve
सं-कुच्—To close.
सङ्केतस्थान A rendezvous.
संक्रान्ति (78) The passage of a planet through the zodiac, transit.
सङ्गत—(23) Friendship.
सङ्गर (14) Promise, (66) war.
संघट्ट—Close encounter.
संघर्ष—A contest.
संघात—Mass.
साचिव—A minister.

सचेतस्—(25) Endowed with consciousness.
सञ्ज्—(5) To stick to.
सत्कार (,-क्रिया) Honour, hospitality.
सत्त्व (7,78) Spirit, mettle, (10,13,19) an animal, (80) an evil spirit.
सत्र—(80) A sacrifice.
सद्मन्—An abode.
सन्तक्षण-Cutting, slicing.
सनाथ—Associated.
सन्तान—Continuation.
सन्दान—A cord.
सन्दानित—Chained.
सन्देश—A message.
सन्धा—Promise. [aim.
सन्धान—(21) Union; (51)
सन्धुक्षण—Stimulation.
सन्नाह—Armour.
सन्निपात—(14) Confluence, (76) morbid state of the three humours वात, पित्त and कफ.
सन्निभ—Resembling.
सन्निहित—Present, near
सपत्न—A rival.
सपत्नी—A co-wife.
सपदि—Instantly. [tality.
सपर्या—Honour, hospi-
सप्तसप्ति—The sun. (सप्ति—a horse.)
सभाजन—Greeting.
समम्—Simultaneously.
समयविद्या—Astronomy.
समरशिरस्—The van of an army.
समवाय—Congregation.
समा-क्रम्—(1) To occupy.
समाचार—85) A rite or custom. [plation,
समाधान (,-धि)—Contem-
समालम्भन—Decoration.
समिध्—Sacred fuel.
समीरण—Wind, breeze.
समुचिता—(73) Used to.
समुदाचार—Etiquette.
समुद्गक—A basket.
समुद्धर्तृ—An uprooter.
समुद्रपत्नी—A river.
सम्पर्क—Contact.
सम्भार—An aggregate.
सम्भावना—(81) Imagery.
सम्भ्रम (50) Fear, flurry.

सम्मर्द—(103) A crowd.
सम्मार्जनी—A broom.
सरघा—A bee.
सरल—(7) A sort of pine
सरस—(31) Perspiring, (101, 111) fresh.
सरित्—A river.
सरोज—A lotus. [age.
सवयस्—Of the same
सवितृ—The sun. [left.)
सव्येतर—Right (सव्य-
सस्पृह—Wistful.
सहकार—A kind of mango with a fragrant smell.
सहज—(82) Innate. [पौष.
सहस्य—The month of
साकेत—Ayodhyā.
साधन—(2) Fulfilment, (4) an army, (20 27) means. ['bravo'.
साधुकार—A cheer of
साधुवाद—Applause, (80) a wise saying.
सान्द्र—Thick, dense.
सान्निध्य—Presence.
साप्तपदीन—Proceeding from seven words or seven paces.

सामोपन्यास—A peace-proposal.
साम्प्रतम्—(59,60) Now, (82,104) proper.
साम्राज्य—Sovereignty.
सायक—An arrow.
सिंहनाद—A war-cry.
सित—White. [authority.
सिद्धादेश—Of undisputed
सिद्धार्थ—Successful.
सिन्धु—(4,9) A river, (7) The river Indus.
सीकर A spray of water.
सीता—(27) A furrow.
सुकुमार—Delicate.
सुतराम्—The more.
सुप्रतर—Easily fordable.
सुभग—Agreeable.
सुमनस्—A flower.
सूत—A charioteer.
सैकत—A sand bank.
सोदर्य—A brother.
सोदर्या—A sister
सौदामिनी—Lightning.
सौध—A palace.
सौभाग्य—(17) Winsomeness, (25) beauty, (33) good luck.

सौमित्रि—लक्ष्मण.

स्कन्ध—(3) A phalanx, (6) the trunk of a tree (7) shoulder or body.

स्तनित A stunning sound.

स्तबक—A cluster of flowers.

स्तिमित—Steady, slow.

स्तुति—Panegyric.

स्तम्भित—(39) Stopped, (97) stupefied.

स्थण्डिल—A level square piece of ground.

स्थाणु—(109) Siva.

स्निग्ध—(11)Sweet.

स्फटिक—A crystal.

स्फीत—(72) Gorgeous.

स्फुरित—Reflected.

स्नेह—(7) Oil

स्पर्धिन् (10) Resembling.

स्मरातुर—Love-sick.

स्मरणीय (34) A souvenir.

स्मर्तव्यशेष—A thing of the past.

स्मितपूर्वाभिभाषिता Speaking with a smile.

स्मेर—Smiling.

स्यन्दन —A chariot.

स्वस्तिवाचनिका—Employed to pronounce benediction.

स्यूत—Sewn

स्रज्—A garland.

स्वच्छन्दता—Wilfulness.

स्वसंवेद्य—Self cognisable.

स्वेद—Sweat.

स्वैरम्—Slowly, freely.

हरि—(15) A monkey.

हविर्भुज् Fire (हविस् = घृत)

हव्य—An oblation.

हारीत—A wood pigeon.

हार्य,—(25) To be won, (28) who deserves to be borne on—

हिमकर—The moon.

हिमोत्किर—Chilly.

हिरण्यरेतस्—F.ire.

हीयमान—Decaying.

हुत—(3)Propitiated with oblation.

हुतवह } Fire (हुत = oblation).
हुताशन }

हेति—A weapon.

हेतुविद्या—Logic.

हे (-,ह्रे-) षा—Neighing.

ह्रपणे—Shameful.

NOTES.

रघुदिग्विजयः।

The piece is taken from Kālidāsa's Raghuvamśa (Canto IV). दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince.

S. 1. दिनान्ते...हुताशन :—The authority for this will be found in the Vedic texts—सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते। आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति। अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति।

S. 2. निशम्य—"राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारात्र समानकर्तृकत्वाविरोधः।"—Mallinātha.

S. 4. द्विरदगामिना—means 'elephant-gaited' when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अरिमण्डल. सममेव—Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascendency to the throne and his conquest of his enemy's territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S. 5. The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by लक्ष्मी.

S. 6. वन्दिषु...सान्निध्या—An instance of a सापेक्षसमास, equivalent to परिकल्पितवन्दिसान्निध्या. वन्दिषु is औपश्लेषिकाधारे ७मी. अर्थ्याभिः—full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations.

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth. The same idea is amplified elsewhere by the poet as निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च। (R. VI. 29).

S. 7. The earth is looked upon as a बहुभर्तृका woman. The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu.

S. 9. By the expressions मन्दोत्कण्ठाः and गुणाधिकतया the poet means to suggest that Dilīpa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu. The simile keeps off the possible depreciation from Dilīpa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father. The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत्पराजयम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences.

S. 11. पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements. अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness. Mallinātha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्चानां a needless addition. The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुणs or specific properties—smell, taste, light, touch and sound.

S. 12. The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter'. Tha sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser.' On the meaning attached to राजन् by Kālidāsa, Mallinātha remarks—यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना । The same ideal of प्रकृतिरञ्जन finds expression elsewhere in the following—"अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।" R. VIII. 8,

S. 13. कामम्—For a similar use of the word cf. कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्। नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥ R. VI. 22. चक्षुष्मत्ता…दर्शिना—Cf. अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्। सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥ Also, मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्। सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्॥ (Kirāta. II. 33); दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति। तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात्। (D. K. VIII). शास्त्रेण—अभेदे करणे तृतीया like धान्येन धनवान्. The meaning is that he was fair-eyed with a deep insight into science.

S. 19. The implication of the verse is that Raghu's fame pervaded the three worlds—भूर्, भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus: The whiteness of the lilies, flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white). This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different regions can only mean its coextension with those regions. The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it. हंसश्रेणिषु—The word श्रेणि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky. Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake Mānasa during the rains when water on the planes is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question. For the flight of such birds in rows cf. श्रेणिबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्। सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ॥ (R. I. 41).

S. 21. The words प्रससाद and चुक्षुभे carry each a second sense in their implied connection with मनः and अम्भः respectively.

The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus.

S. 22. महोक्षाः—उक्षन् preceded by महत् and वृद्ध in a कर्मधारय gets the समासान्त टच्.

S. 23. सप्तधा—'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतः' इति पालकाप्य। The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu's elephants.

S. 24. शक्तेः प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power. The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and उत्साह (army). The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition.

S. 25. प्रदक्षिण···ददौ। " 'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति।' इत्युक्तमाहवयात्रायाम् "—M.

S. 26. षड्विधं बलम्—'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्।' इत्यमरः

S. 27. वयोवृद्धाः—It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions. Thus अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः। Raghu. II. 10. The word लाज is always used in the plural The second half of the verse contains an allusin to समुद्रमन्थन.

S. 28. तुल्यः प्राचीनबर्हिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III. अ हितान् ...केतुभिः—For, the wind being favourable the flags pointed towards the front.

S. 29. Cf. 'वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन।' Raghu XVI. 28. Strict conformity to order would demand sameness of words in भुवस्तलम् and भूतलम्.

S. 30. Raghu's majesty, his army din, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four

successive battalions of his advancing army. The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy. The order is note-worthy, being in strict conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy's direction.

S. 31, शक्तिमत्त्वात्—ल्यब्लोपे ५मी (शक्तिमत्त्वमाश्रित्य). शक्ति here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum 'Knowledge is power,'

S. 32. This alludes to the गङ्गावतरण.

S. 35. वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्—is equivalent to प्रणत्या वेतसैरिव. Our poet is fond of drawing similes from the same environment. The present is an instance of this. आत्मा संरक्षितः सुह्मैः—Translate: The Suhmas preserved themselves. आत्मन् when used reflexively is always singular. सुह्मैः—The base is सौह्म (P. IV. 1. 170—द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्) which is reduced for the plural terminations to सुह्म (P. II. 4.62 तद्राजस्य बहुषु लुक् तेनैवास्त्रियाम्). 'सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते ।'—M. For the idea cf. तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः । समुच्छ्रितानेव तरून् प्रबाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥

S. 36. वङ्गान्—The base is वाङ्ग. See note on सुह्मैः above.

S. 38. सैन्यैः—सहार्थे तृतीया । उत्कलादर्शितपथः—Who was shown the way by the उत्कल princes. This shows that the Utkala princes had already been conquered by Raghu. For the declensional peculiarity in उत्कल see notes on सुह्मैः and वङ्गान् above. The base औत्कल is got by P. IV. 1. 168 :' जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।'

S. 39. गम्भीरवेदिनः—' त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता ॥ ' इति राजपुत्रीये । ' चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥ ' इति मृगचर्मीये ।—M.

S. 40. कालिङ्गः—The plural will be कलिङ्गाः. See notes above. (sl. 35,36,38). Here अस्त्र corresponds to शिक्षा.

S. 42. ताम्बूलीनां दलैः—In (cups ma le of) betel leaves. This shows that betel creepers grow in abundance in those parts. नारिकेलासवम्—The country is rich in cocoanuts even to this day. The carousal is an indication of complete victory over the enemy.

S. 43. धर्मविजयी—One who takes to conquests as a matter of duty. Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory, unlike a लोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an असुरविजयी who will further take even the enemy's life. श्रियं...मेदिनीम्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in गृहीत...स्य, for गृहीत implies loss of glory and प्रतिमुक्त would be meaningless if the lost kingdom were not returned. श्री here should mean glory, and not wealth, for the sake of propriety.

S. 44. वेलातटेनैव—Following the same sea-coast, though other routes through the interior were possible. The sea-coast was preferred because it was peculiarly enjoyable at that season. फलवत्पूग—The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there. अगस्त्या...आशाम्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star. Agastya is well mentioned here, the star being literally visible during that part of the year.

S. 45. परिभोगेण—By enjoyment in the shape of sporting or bathing. गजदानसुगन्धिना—Expound: गजदानमेव सुगन्धि यस्मिन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance. Mallinātha's construction गजदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग, being a भाव (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it. सरितां पत्युः—The ocean, with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf. समुद्रपत्न्योः R. XIII, 58). It should be noted, however, that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य. The gist of the verse is that the influence of the ichor-smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea.

S. 46. मारीच—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper. The हारीतs are so called for their greenness of colour in which respect they resemble parrots, while in structure they resemble pigeons. They are fond of pepper and hence the flying about. This points to the season being winter.

S. 47. ससञ्जुः—For the temples were ichory as inferable from the use of गन्ध and मत्त. अश्वक्षुण्णानाम्—This shows that cardamom grows profusely in those parts. तुल्यगन्धिषु—' सर्वधनीतिवदिन्नन्तो न बहुव्रीहिः ' ।—M. The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement, being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse points to the season being winter then.

S 48. त्रिपदी...नाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which, of course, they had none then). नास्रसत—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees. The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain.

The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them.

S. 49. दिशि...रवेरपि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south.

S. 50. ताम्र...स्य—The mouth of the ताम्रपर्णी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the fame passing.

S. 51-2.—दिश् and मेदिनी in the lines must be construed to refer to the same part of the country.

S. 53. The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that परशुराम created the space for his penance.

S. 54. For a similar expression of poetic substitution cf. अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु । प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥—R. VI. 28.

S. 55. वारवाण:—Expound: वाणस्य वार:. An irregular तत्पुरुष.

S. 57. सुगन्धिषु—The समासान्त इ is accounted for by the rule 'गन्धस्येद् उत्पूतिसुसुरभिभ्य: ।' The use conforms also to the further restriction 'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्', गन्ध here being an integral part of the elephants' temples. पुन्नागेभ्य:—ल्यब्लोपे ५ मी (पुन्नागानि विहाय). The form is neuter because flowers are meant here, and not trees.

S. 58. Raghu's conquest of the western princes was in another form his conquest of the ocean. 'अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचार: ।'—M. M.'s further remark—करदानं च भीत्या न तु याच्ञयेति रामाद्रघोरुत्कर्ष: '—is right in the conclusion, but not in the argument. The contrast here is not

on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty. The reading अभ्यर्थितः does not consist with रामास्त्रोत्सारितः above, (sl. 53) which latter accords to the mythology. Could it be अभ्यर्दितः ?

S. 59—Cf. Vikramānka. I. 65. तद्गुरुभिर्भूपतिभिः सलीलं चोलोरहः-सादिपि दक्षिणाब्धेः । करीन्द्रदन्ताङ्कुरकोटिखनीभिरलेखि कूले विजयप्रशस्तिः ॥

S. 60. From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्थलवर्त्मना—By land route. The specification shows that जलवर्त्मन् or sea-route also was possible, but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self-abnegation also might be a means, but the surer is तत्त्वज्ञान. M.'s remark that the sea-route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea-voyage (न तु नेदिष्ठेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता.

S. 61. बालातपम्—The restriction बाल is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus. It also suggests the youthfulness of the ladies. अकाल*—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses. The meaning of the verse is that Raghu's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry-making from the ladies' hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea cf. दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः । हेतिभिश्चेतनावाद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ X. 12.

S. 62. शार्ङ्ग...योधे—This shows that Raghu was a शब्दवेधिन्. रजसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S. 64. अपनीत...णाः—As a mark of humility.

S. 65. मधुभिः—With wine—probably prepared from grapes for which those parts are well-known. आस्तीर्ण...रत्नासु—रत्न here means 'the best'. 'जातौ यद् यत्स्यादुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते '. Is it an indication that the most excellent deer skins are available in those parts? द्राक्षा...भूमिषु—Shows that the land abounded in plots of vineyards. It was probably the advent of summer—the season for grapes.

S. 66. कौबेरीं दिशम्—A periphrasis for the north. भास्वानिव—A happy simile, for it was undoubtedly उत्तरायण or summer solstice at that time, presumably in an advanced stage.

S. 67. लग्नकुङ्कुम०—Kāshmīr is well-known for saffron. This flowers in summer which shows the time when Raghu arrived there.

S. 68. The meaning is that excess of grief at the loss of their husbands made them merciless on their persons and the roughness produced unwelcome rosiness on their cheeks. For a similar idea cf. 'कङ्कणं नयनद्वन्द्वे तिलकं करपल्लवे। अहो भूषणवैचित्र्यं भोजप्रत्यर्थियोषिताम् ॥'—भोजप्रबन्धः।

S. 69. The bending of the sturdy walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's elephants. The walnut is peculiar to North India.

S. 70. नोत्सेकाः—(तेषाम्) उत्सेकास्तु न विविशुः। This means that the Kāmbojas were a conceited people and though their pride had been completely quelled by Raghu, the latter was never puffed up.

S. 71. वर्धयन्निव...रेणुभिः—The flying of the metallic dusts indicates the unusual stiffness of the hoofs of Raghu's horses. The illusion finds justification in the sameness of constituents.

S. 72. Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests.

S. 73. The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively. The भूर्ज and the कीचक are peculiar to the Himalayan side. The Ganges also has its orgin there.

S. 74. वासितोत्सङ्गाः—From this we know the deer to be musk deer (कस्तूरीमृग).

S. 75 अस्नेहदीपिका Cf. अयत्नपट्वासताम् above (Sl, 55).

S. 76. The Kirātas had scattered through panic during Raghu's invasion and so could not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदारु trees abound in the Himalayas.

S. 78. उत्सवसङ्केतान्—The गणs referred to in the preceding verse. Thy are seven in number. "गणानुत्सवसङ्केतानजयत्सप्त पाण्डवः।"—Mahābhārata. The Kinnaras whose region (किम्पुरुषवर्ष) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu's valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing his glory.

The किन्नरs—also called किम्पुरुषs and अश्वमुखs—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs. They are described as possessed of an extremely melodious voice. The word किन्नर—as also किम्पुरुष—is in the above sense a नित्यसमास of the अविग्रह kind. When, however, meaning 'a bad man or an ugly person', it will be a नित्यसमास of the अस्वपदविग्रह kind and we shall expound it as कुत्सितः नरः (or पुरुषः). The rule किं क्षेपे (Pāṇini II. 1, 143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded' does not preclude the

occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and thus it applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्नरी and किन्नारी.

S. 79. परस्परेण—The form परस्पर with two others—अन्योऽन्य and इतरेतर correspond to the English reciprocals 'each other' and 'one another.' The peculiarity of समास is worth notice.

S. 80. पौलस्त्य...ह्रियम्—Raghu's omission to invade Kailāsa meant, as it were, a slur on the part of the mountain whose incompetency was proved by its subjection to Rāvaṇa. The indirect expression पौलस्त्य...द्रेः for the direct कैलासस्य is significant, supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain. The reason for Raghu's not going beyond the Himālaya is that that was the farthest limit, on that side, of ancient India (भारतवर्ष).

S. 81. लौहित्या—This corresponds to modern Brahmaputra. प्राग्ज्योतिष—Ancient capital of कामरूप. The कम्प in the sturdy कालागुरु trees shows the strength of the elephants. The कालागुरुs grow abundantly in those parts.

S. 82. अधारावर्षदुर्दिनम्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province. For the use cf. अस्नेहदीपिका (sl. 75) and अयलपटवासताम् (sl. 55). The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic धारावर्ष (rainfall) being absent. Here is a covert indication to the season being the rains then.

S. 83. कामरूपाणाम्—कामरूप corresponds to modern Assam. अत्याखण्डलविक्रमम्—This refers to Raghu's encounter with Indra (Canto III).

S. 84. In this worship jewels took the place of flowers. छायाम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents.

S. 85. इति जित्वा दिशः—The दिग्विजय is confined to भारतवर्ष alone, for, that was, with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals. Cf. 'गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमथ चक्रमे कुबेरात्।' (v. 36). Also 'पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः' (Kumāra. v. 45). विश्रामयन्—The शतृ is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl. 30, p. 3). छत्रशून्येषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty. The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings.

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year, quite a reasonable period.

S. 86. विश्वजितम्—Tne base is विश्वजित्. The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world.

S. 87. सचिवसखः—A तत्पुरुष. The बहुव्रीहि will require no modification. The meaning of सखि as distinct from बन्धु, सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as अत्यागःसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत्। एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा स्मृतः॥ अनुमेने—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines.

88. अंगुलीषु—अवच्छेदे ७ मी। 'कर्मैकदेशस्य क्रियाधारत्वविवक्षया सप्तमी भवति।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kālidāsa's Raghuvamśa (canto XIII). Rāma is coming back to Ayodhyā from Lankā in his aerial car (पुष्पक).

S. 1. आत्मनः—A pronoun standing for हरि. आत्मनः शब्दगुणं पदम्—A periphrasis for आकाशम्. The restriction शब्दगुणम् is necessary, for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर्, भुवर् and स्वर्—called हरि's पदs because, either, of the mythology attaching to the वामनावतार when the three worlds were measured by his three steps (पदs), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here. रामाभिधानः—Called राम, which means not only a change in name, but also a change in form, being in his real nature none short of हरि.

S. 2. आ मलयात्—If compounded the form would be आमलयम्. छायापथेन—Expound: छायाप्रधानः पन्थाः छायापथः where छाया means lustre. The compound belongs to the शाकपार्थिव class otherwise called a मध्यपदलोपी कर्मधारय. (शाकपार्थिवः = शाकप्रियः पार्थिवः meaning a king fond of power.) The छायापथ, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आकाशगङ्गा). The English 'milky way' too has a mythology behind it. शरत्प्रसन्नम—शरत् has a peculiar significance here. It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a midmost position and north-south extension

in the galaxy—to accord with the bridge. It further helps as an indicatory to the time of the journey. The simile, we understand, points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object, the first having occurred in xii. 70—स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि । रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

S. 3. 'यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तेषां भ्रान्तिस्तन्मतेनैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ।'—M.

S. 4. गर्भे···अस्मात्—Refers to the formation of clouds. For a similar description cf. ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसम्भवः । सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ R. X. 58. विवृद्धि...वसूनि—Refers to the maturing of pearls. अबिन्धनं वह्निम्—A periphrasis for 'वडवानलम्.' Expound अबिन्धनम् as आप इन्धनं यस्य तम्. प्रह्लादनं ज्योतिः—A periphrasis for चन्द्रः. Cf. यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः (R. IV. 12). अजन्यनेन—will read in active अयमजीजनत्.

S. 5. तां तामवस्थाम्—For the idea in विष्णु's case cf. रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुत । देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः॥—R.X. 17. विष्णोरिव—विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ब्रह्मन्). Cf. 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।'

S. 6. नाभि...नेन—The word अम्बुरुह as used here is divested of its etymological significance.

S. 7. आत्त—Derive: आ–दा + क्त by the rule 'अच उपसर्गात्तः' ।

S. 8. रसातलात्...याः—A सापेक्षसमास (=प्रयुक्तरसातलोद्वहनक्रियायाः). The words पुंस्, उद्वहनक्रिया and वक्त्रावरण supplemented by the feminine gender of भू are elements to suggest a wedding, and 'अच्छ', in addition, suggests the wearing of silk by the bride. The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water.

S. 9. सुख···स्भाः—Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean. अनन्य···वृत्तिः—This same idea is illustrated in the last quarter of the verse. The river is poetically a wife of the ocean.

S. 10 ' जलयन्त्रक्रीडासम धिर्व्यज्यते । '—M.

S. 11. मातङ्गनक्र—The same as करियादस् or hippopotamus. The word is a नित्यसमास of the अविग्रह kind. कपोल···चामरत्वम्—Alludes to the practice of adorning elephants with चमरs attached to their ears.

S. 12. वेलानिलाय—वेलानिलं पातुम । ' क्रियार्थोपपद-'—इत्यादिना ४र्थी. महोर्मि...षु=विस्फूर्जमानमहोर्मि—, by the principle भावानयन द्रव्यानयनम् or कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते ।

S. 15. लवणाम्बुराशेः—As distinct from the other six. The seven seas are—लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धपयोमयाः ।

S. 16. केतकरेणुभिः—This is an indication of the time being autumn. केतक्याः पुष्पं केतकम्. बिम्बाधर°—बिम्बाकारः अधरः बिम्बाधरः (शाकपार्थिवादित्वात्समासः) ।

S. 17. फला...मालम्—This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify. The arecanuts form a special feature of the coast land.

S. 18. Some, in this verse, would find a point favouring Kālidāsa's knowledge of the dynamics of relative motion. The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane.

S. 19. The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following, known as उद्वह, प्रवह and आवह. There are four others still higher. Thus सिद्धान्तशिरोमणि—" भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि विवहः परिपूर्वकोऽस्माद् बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥ "

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (अधिदेवतया विदित्वा). The deity, with a staunch scientist, would mean an expert driver.

S. 20. The सुरपथ referred to above is described here. महेन्द्र···गन्धिः—The समासान्त इ by the rule अल्पाख्यायाम्. The presence of particles of दान necessarily implies the presence of गन्ध. Mallinātha reads गन्धौ where the presence of गन्ध is obvious.

S. 21. This is in continuation of the घनपथ alluded to in sl. 19 above. चण्डि—An expression of good humoured endearment. Lightning is likened to a bracelet because of its flash on the wrist and also, of its yellowness, which latter may be inferred from the following authority 'वाताय कपिला विद्युदुत्पातायातिलोहिता । पीता भवति शस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rāma's government. There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand.

S. 22. Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पतत्पथ referred to in sl. 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. जनस्थान—A part of दण्डकारण्य, once a prosperous town. अपोढविघ्नम्—The removal of विघ्न referred to was due to Rāma himself.

S. 23. अष्टं...नूपुरम्—The reference is to the Rāmāyaṇa where we find that Sītā, while being carried away by Rāvaṇa, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces.

चरणा…विश्लेषः—Expound : °वि-देन विश्लेषः. The तृतीया is justified by an involved negation of union. बद्धमौनम्—Because not on feet, sound being possible only on moving feet.

S. 24. M.'s remark—लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech but also for the movement of their branches and leaves, and his quotation from Manu—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः—rather tends to confirm this same. It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious, inwardly, of pleasure and pain these might be. We are, therefore, inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy. The plants so appeared to the distracted mind of Rama The position of the branches as described was due to Sītā's catching hold of them for support while being carried away. For a clear grasp of the situation reference may be made to the Rāmāyaṇa on which the poet has drawn for the idea. भीरु—Voc. of भीरू. The lengthening of the final in भीरू is by the rule ऊङुतः (मनुष्यजातेः) ।

S. 25 Here, too, the deer's indifference to the kuśa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy, but of wonder excited by the novel sight–just seen that way–of Sītā's carriage by Rāvaṇa. Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in उन्मुखकृष्णसारा in Sl. 34. त्वद्गतिक्षम्—A सोपपदसमास, equivalent to तव गत्यक्षम or अत्वद्गतिक्षम् .

S. 27. कादम्बम्—कदम्बानां समूहः । असह्यानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them.

S. 28. कम्पोत्तरम्—The कम्प was due to fear at the thunderclap. गुहाविसारीणि—And hence growing extremely trying.

S. 29. For the idea cf. आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥—Vikrama. IV.

S. 30. दूरावर्तीणां—In this we find an indication to the theory according to which ocular perception results from the contact of visual rays with an object (रश्म्यर्थसन्निकर्षात्तदुत्पत्तिः). The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye.

S. 31. रथाङ्गनाम्नाम्—An एकशेषद्वन्द्व. दूरान्तरवर्तिना—antithetic to अवियुक्तानि. ईक्षितानि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night.

S. 32. त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या—'त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या'—M. परिरब्धुकामः—A बहुव्रीहि. 'तुम् काममनसोरपि' इति मकारलोपः। The dictum in full is—'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि। समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः॥'—काशिका।

S. 33. The सारस birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being शरत्काल (for which see note on Sl 19, p. 3), and rose out of joy to meet them, which Rāma fancifully connects with a reception to Sītā. The specification स्वाम् meaning सीता implies a sort of friendliness having grown between Sītā and those birds during her stay at पञ्चवटी. Cf. 'सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते।'—Uttaracharita.

S. 34 उन्मुखकृष्णसारा—See note on Sl. 25. आनन्दयति—Because of the lovely associations. The antelopes, too, like the mango saplings had been reared by Sītā. The saplings must have grown into big trees in the interim. पञ्चवटी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चानां वटानां समाहारः) ; here a place named after the aggregate. The five trees, it should be noted, were not all वट. Only one was such. The other four were an अश्वत्थ, an आमलकी, a बिल्व, and an अशोक, which all got the denomination वट under the principle called छत्रिन्याय.

S. 35. अनुगोदम्—'गोदा गोदावरीनद्यां मधुरा मधुरापुरि। कविकं कविकायां च स्याद् गवेधौ गवेधुका।'—Śabdenduprakāśa समुदायेषु प्रवृत्ताः

शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात्पदैकदेशप्रयोगोऽयम् । भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा इतिवत् । '—Chāritravardhana. स्मरामि—'वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्तत् स्मरामीत्यर्थः । '—M.

S. 36. प्रभ्रंशयां......चकार—The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem (भ्रंशयाम्) is condemned by grammarians. Thus M.—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादपप्रयोगोऽयमिति पाणिनीयाः । ' The use, however, is not infrequent. Cf. तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् (R.IX,61.), संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः (R. XVI. 86.), यथावदेनं दिवि देवसङ्घा दिव्यैर्विशेषैर्महयांच चक्रुः (Buddhacharita VI. 58.), उद्वासां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् (Bhatti III. 5), विभयां प्रचकार न्मै (Bhatti VI. 2). As for the intervention of an उपसर्ग (as in the last two questions) the author of the Sarvapathina makes the following remark 'व्यवहितप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि उपसर्गस्य धात्वन्तरभायत्वान्न व्यवधायकत्वम् । '

S. 37. त्रेताग्नि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण. हविर्गन्धि—The base is हविर्गन्धिन्. 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ ' To take the word as इकारान्त by 'अल्पाख्यायाम्' would lead to an inconsistency, existence of हविस् as such being not possible in धूम.

S. 38. पञ्चाप्सरः—The history of the name is indicated in the following verse. Treat the compound as a द्विगु.

S. 39. समाधिभीतेन—This is a notorious weakness of Indra. For a parallel incident cf. R. VIII. 79. 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥' ' कूटबन्धोपादानं दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तित्वं च मृगसाम्यसूचकम् ।'—Hemādri.

S. 40. सङ्गीत°—'नृत्यं वाद्यं तथा गीतं त्रयं सङ्गीतमुच्यते । '—Sangīta-ratnākara. पुष्पक—The name of the aerial car. दीर्घम्—Because the car was fast progressing. (अत्यन्तसंयोगे २ या.)

S. 41. ललाटन्तप°—' असूर्यललाटयोर्दृशितपोः इति खश् । तपस्यति—A denominative from तपस् plus क्यङ्. The परस्मैपद is exceptional. The kind of penance here referred to is known as पञ्चाग्नितपस् ।

S. 42. अनिर्तेन्द्रशङ्कम्—That is, by penance. See समाधिभीतेन above (Sl. 39).

S. 43. स्प…कावम्—" एभिर्विशेषणैर्जपशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च गम्यते ।'—M. सभाजन—७ मी by the vārtika 'निमित्तात्कर्मयोगे ।' 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ।'—Kāsikā.

S 45. सहस्रार्चिषि—सहस्र here represents an infinitely large number. Cf. सहस्रशीर्षन्, सहस्राक्ष and सहस्रपाद् ।

S. 45. आहिताग्नयः—A बहुव्रीहि with an alternative form अग्न्याहित. चिराय—An indeclinable.

S. 48. मन्दाकिनी—'मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी (नदी) —M. भूमेः—The feminine gender suggested the conception of a woman. 'अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ।'—M.

S. 49 सुजातः—For the use cf. तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ।'—R. III. 8. सुगन्धि–See note on Sl. 57, p. 37. मयावतंसः—The word is either वतंस or अवतंस, both forms being justifiable. 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।' The option allowed should be extended to अपि as well. Thus Bhagavadgītā XIII. 17. हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ।

S. 50. वनं तपःसाधनम्—A periphrasis for तपोवनम्. उदग्रतर—The comparative use finds justification in the authority—'नौत्र-प्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ।'—Vāmana. The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the प्रभाव referred to.

S. 51. सप्तर्षि°—The seven sages are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरस् and वसिष्ठ. They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English. The following is a fine description of the cluster—"सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः ।'—Varāhasamhitā. The हेमपद्मs are obviously golden (i. e yellow) पद्मs and not ones of gold. त्रिस्रोतस—The designation will be

justified from the standpoint of the author's own time. For the allusion see the Rāmāyaṇa.

S. 52 वीरासनैः—'एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम्। इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम्॥'—Vasiṣṭha. सम···मध्याः—'इदं वीरासनस्थानीयम्।'—M निवात त।—Expound: वातस्याभावो निवातम् (अर्थाभावे इत्यव्ययीभावः) तेन निष्कम्पास्तत्तया (as directly applying to the trees) and निरुद्धो वात एष्विति निवाताः (प्रादिबहुव्रीहिः) ततश्च निष्कम्पाः निवातनिष्कम्पास्तत्तया (in its implied application to the दीपs). For similar uses of निवात cf. निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्। महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि॥ (R. III. 17), संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम्। निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः॥ (R.XII. 36), अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्। अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्॥ (Kumāra. III. 48.)

S. 53. उपयाचितः—The उपयाचन referred to has no mention in the poet's own work. We are to look for it in the Rāmāyaṇa where it is given thus न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत्। नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयन्मे व्रतं पतिः॥ The term is thus defined: दीयते यत्त देवेभ्यो मनोरथस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः॥ The वट, like its cognate species अश्वत्थ, is viewed as the most divinely endowed among trees. For the sacred character of the अश्वत्थ see Bhagavadgītā X. 26. 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्।'

S. 55. खगानां प्रियमानसानां—A periphrasis for हंसानाम्. See note on sl. 19, p. 32.

S. 56. शुभ्रा—Because of its having been drained during the rains.

S. 57. अनवद्याङ्गि—The negative form अवद्य coincides in sense with the positive वाच्य and वक्तव्य. भिन्नप्रवाहा—The word भिन्न through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify 'intermingled' or 'associated'

S. 58. भूयः···बन्धः—'स्नानमात्रेण मोक्षयोग्यतायामपि प्रारब्धशरीरं चक्रभ्रमिन्यायेन कियन्तं कालं तिष्ठत्येवेत्यागमः।'

S. 59. Here, too, for the reference we should turn to an extraneous work like the Rāmāyaṇa.

S. 60. ब्राह्मं सरः—The lake मानस. For the names see the Rāmāyaṇa: 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥' बुद्धेरिवाऽव्यक्तम्—An allusion to the sāmkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state. उदाहरन्ति—Thus Vālmīki तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते । सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥

S. 61. इक्ष्वाकुभिः—The base is ऐक्ष्वाक (elliptic for ऐक्ष्वाकव) by the rule जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादञ्. For the declensional peculiarity see notes on sls 35, 36, 38, 40, p. 34-5.

S. 63. राज्ञा वियुक्ता—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. दूरे वसन्तम्—प्रोष्यागच्छन्तम्—M. (भूते लट् by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा—P. III. 3. 131.)

S. 64. हनुमत्...प्रवृत्तिः—There is no reference in the Raghuvamśa to Rāma's having sent हनूमत् to भरत. We find it in the Rāmāyaṇa where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of भरद्वाज and from there sends हनूमत् to भरत. ससैन्यः—The सैन्य was meant for Rāma who would enter Ayodhyā in his royal capacity. Rāma had a previous experience of this when भरत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu. XII: 14, also the Rāmāyaṇa).

S. 65. The comparison is not quite decent in this verse.

S. 66. पश्चा...नीकः—i.e. out of modesty. अर्घ्यपाणिः—" आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥"

S. 67. व्रतमासिधारम्—" युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥ "—Yādava. 'इदं चासिधाराचङ्क्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ।'—M.

S. 68. सविस्मयाभिः—Because the sight was a novel one. The image of this descent is taken from the Rāmāyaṇa where

in addition we find two earlier ones, one at Kiṣkindhyā and the other at the hermitage of भरद्वाज.

S. 69. पुरःसर···दर्शितेन—A formality. It does not mean that Rāma did not know the way.

S. 70. मूर्धनि चोपजघ्रौ—"प्रेमातिशये एष वृद्धाचारः :"—Hemādri. मूर्धनि is अवच्छेदे सप्तमी. तद्ग···षेके.—Involves an औपचारिक प्रयोग :

S 71. श्मश्रुप्रवृद्धि—'संस्काराभावात्'—M. A sign of mourning.

S. 72-3. उत्क्रम्य—'आलिङ्गनादिभिरसम्भाव्य'—M. सः = भरतः। एनम् सौमित्रिम्। अस्य = सौमित्रेः। भुजमध्यम्—i.e. स्वकीयम् = The lines, by some, are construed in favour of लक्ष्मण's seniority to भरत. This would not only mean a departure from the Rāmāyaṇa, but involve an inconsistency between parts of the same work. The order of birth of the four brothers given in X. 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority. The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X. 81. also points to the same, for it points to भरत's senority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण. The order, further, in which the brothers find mention in XV. 86-91 will also be found to favour this same. The śloka (XI. 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmaṇa's seniority, will, on a little reflection, be found to be siding with the opposite view, for, first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marrige would be opposed to scriptures it is well nigh clear that order of the weddings is not intended there, and even if intended, as in the Rāmāyaṇa, लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first; secondly, the dual in तयोः meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत's juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistak-

ably that respectivity must be the sense there. It may be observed that the corresponding passage in the Rāmāyaṇa too is liable to a similar misconstruction.

S. 74- बहुधा—means सप्तधा (see sl. 23, p. 3).

S. 75. रथान्—Plural, because विभीषण was सानुप्लव. दशरथप्रभव°—may be taken either as a समानाधिकरण or as a व्यधिकरण बहुव्रीहि. माया···शोभाः—'तेऽपि तत्साम्यं न लभन्ते इत्यर्थः।'—M.

S. 76. The epithets कामगति and दोषातन have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and बृहस्पति. The cloud, obviously, is autumnal here, it being in thin clouds that the visibility of luminaries is possible. अभ्रवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose, meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn. The is another time note. (See sls. 2, 16,17).

S. 77. It is evident that Sītā did not leave the car with Rāma and others referred to above. वर्षा···न्दोः may be construed as a time-note It will be seen that our view of Rāma's return in autumn does not quite accord with the Rāmāyaṇa which seems to give spring as the time, the exile having taken place in चैत्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years

S. 78. अन्योन्य—See note on परस्परेण in sl. 79, p. 41. for a similâr sentement cf. Kumāra. I. 42—कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य। अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

S. 79. शत्रुघ्न···कार्य—This accounts for शत्रुघ्न's absence at the meeting of Rāma and Bharata referred to above.

पार्वती-तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kalidāsa's Kumāra-sambhava (Canto V).

S. 1. तथा—The scene is thus described—क्रोधं प्रभो संहर-संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ (III. 72). ददृता...सती The disfavour towards Cupid meant her own disappointment. प्रियेषु...चारुता—'सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्भर्तृसौभाग्यं लभ्यते । नो चेद् विफलं तदिति भावः ।'—M.

S. 2. तथाविधं प्रेम—'येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः ।'—M. पतिश्च तादृशः—'यो मृत्युञ्जय इति भावः ।'—M. 'द्वयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद् भर्तृवाल्लभ्यं जीवद्भर्तृकत्वं चेति ।'—M.

S. 4. मनीषिताः—Disjoin : मनः + ईषिताः (शकन्ध्वादित्वात्साधुः). For the idea in the second half cf. Śākuntala I.—'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'

S. 5. क...प्रतीपयेत्—'निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः ।'—M.

S. 6. आ...मुखेन—Expound : आ...खी (आप्तसखी) एव मुखं (उपायः) तेन । मनोरथज्ञम्—For he was देवतात्मन् (I. 1).

S. 7. तदाख्यया—तद् refers to गौरी. The name गौरीशिखर was subsequently applied to the mountain.

S. 8 विलोल...चन्दनम्—A विशेषणसमास. The components mean 'loose-stringed' and 'sandal-wiping' implying thereby looseness and whiteness in contradistinction with the tighiness and brownness of the bark. Mallinātha takes it differently.

S. 9. Cf. Śākuntala. I. सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

S. 10. तत्पूर्वनिबद्धया—Expound : तदेव पूर्वं (प्रथमं) यस्य तत् तत्पूर्वम्, तद् यथा तथा निबद्धया, Tied (i. e. worn) for the first time.

रशनागुणास्पदम्—A periphrasis for जघनम्. Cf. काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः (Kumāra, I. 37).

S. 11. स्तनाङ्ग...तात्—'पतनसमये स्तनयोरुपरोधादिति भावः ।'—M.

S. 13 'प्रतस्थायां तरयां तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चार्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ।'—M. For the idea cf. R. VIII. 59. कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् । पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमः ॥ त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥

S. 14. 'उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।'—M.

S. 15. 'इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ।'—M. For अन्तिम दृश्य cf. R. I. 40. परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु । मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥

S. 16. न धर्मः......धर्म दृश्ये—This with another adage of the poet—स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् (Ku. VI. 12) have their joint parallel in Bhavabhūti's गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः (Uttaracharita).

S. 17. विरोधिसत्त्व—*i. e.* animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake and a mungoose,&c., 'अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः।'—M

S. 19. मुनीनां चरितम्—i. e. तीव्रं तपः । काञ्चन...निर्मितम्—Expound: काञ्चनपद्मेन (according to M) or काञ्चनपद्माभ्यां (काञ्चनेन पद्मेन च) निर्मितम्. काञ्चनपद्म in the singular form as Mallinātha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold', for in that case it would practically come to gold without any element of a पद्म in it. The word must necessarily be taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी. That is, with allowance for the mythical character, a natural flower with the gold or fire element predominant. The dual form is quite consistent.

S. 20. An instance of पञ्चाग्नितपस्, the sun forming the fifth अग्नि.

S. 21. कमलश्रियं दधौ—'यथाऽरवितापात्कमलं न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः ।'—M.

S. 22. न वृत्त...साधनः—'वृत्तोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M.

S. 23. द्विविधेन—i. e. नभश्च्युतेन and इन्धनसम्भूतेन representing respectively 'सवितारम्' and 'चतुर्णां हविर्भुजाम्' mentioned in verse 20. M.'s reading 'विविधेन' and its rendering by 'पञ्चविधेन' are obviously inappropriate. The epithets निकामतप्ता and वारिभिरुक्षिता should be construed in sense with भुवा as well.

S. 24. स्थिताः क्षणम्—'स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति स्नैग्ध्यं च गम्यते ।'—M. ताडिताधराः—'एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते ।'—M. पयो...... चूर्णिताः—'कुचकाठिन्यादिति भावः ।'—M. स्खलिताः—'निम्नोन्नतत्वात्'—M. चिरेण—'न तु शीघ्रम् । प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः ।'—M. प्रपेदिरे—'प्रविष्टा न तु निर्जग्मुः । एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ।'—M. प्रथमोदबिन्दवः—'प्रथमविशेषणाद् बिन्दूनां विरलत्वं बहुवचनान्नातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ।'—M.

S. 25. अन्तरवाततृष्टिषु—Expound अन्तरवात as a व्यधिकरण बहुव्रीहि. Cf. Kirāta. IV. 29. व्यन्तरंरन्तरवारिरीकरः.

साक्ष्य इव स्थिताः—'इवेति चक्षुषा विलोकनमशोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति प्रमाणसिद्धत्वान्नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ।''—M.

S. 26. वियुक्ते—For it was night. See note on Sl. 31, p. 48. चक्रवाकयोः—An एकशेषद्वन्द्व.

S. 27. पद्मसुगन्धिना—The समासान्त 'इ' is accounted for by the rule 'गन्धस्येत्—'. The further restriction—गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्—is also applicable to the present case, गन्ध being a natural part of the मुख. The rule उपमानाच्च has no scope in the present case, that being concerned with गन्ध and not सुगन्ध. By the principle 'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् । साहचर्यात् ।' (Vāmana) other points of resemblance than the one noted between मुख and पद्म, such as their form, delicacy &c are to be understood.

The meaning of the whole verse is that Umā's face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a vertiable lotus on the water.

S. 29. स्वयं.–वृत्तिता–Subsistence on leaves of trees dropping by themselves, i. e., on decayed leaves. अपर्णेति च—'नामान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः ।'—M.

29. अहर्निशम्—अहश्च निशा च (समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः) । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

S. 30. प्रथमाश्रमः –ब्रह्मचर्याश्रमः. The four आश्रमs are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥'—Manu.

S. 31. साम्येऽपि...चेतसाम्—For this साम्य cf. Bhagavadgītā विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥'—For the idea in the verse cf. आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति–Mālavikā.

S. 32. विनीय नाम—'नामेत्यपरमार्थे ।'—M. Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking.

S. 33. समित्कुशम्–समिधश्च कुशाश्च ('जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावः)।

S. 34. चिरा...पाटलेन—i. e. naturally red. तुलामारोहति—Resembles. दन्तवाससा—"अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणात ।"—M.

S. 35. कस्य–हारिषु–This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others, is not so for an ascetic.

S. 36. पापवृत्तये न रूपम—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' तपस्वि...गाम्—Even ascetics would draw lessons from your character.

S. 37. सप्तर्षि—See note on sl. 51, p. 50.

S. 39. सतां...उच्यते—Cf. 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः ।' (R. II. 58).

S. 40. अयं जनः—Refers to the speaker himself. The use is frequent. प्रवृत्तमनाः—See note on Sl. 32, p. 48.

S. 41. उदितम्—'एकत्र समाहृतम्'—M. अमृग्यम्—Because already in possession. For the idea in the verse cf. R. II. 47.

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च । अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

S. 42. अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c.

S. 43. अलभ्य...आकृतिः—Cf. Kādambarī 'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति ।' सुभ्रु—Alternative for सुभ्रूः. Thus Vāmana—ऊकारान्तादप्यूङ् प्रवृत्तेः ।' मृचये=मृचिं ग्रहीतुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी ।

S. 44. The meaning is: Your adoption of this ascetic garment necessitating the throwing off of ornaments at this age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night causing the dispersion of the moon and the stars. For a cognate idea cf. शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना। तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ (R. III. 1).

S. 45. न...तत्—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea.

S. 46. निवेदितम्—'वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः ।'—M. प्रार्थितदुर्लभः—Expound: प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च ।

S. 47. स्थिरः—'कठिनः'—M. 'यस्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ।'—M.

S. 48. दिवा...स्पदाम्—This supplies the कलङ्क of the शशाङ्कलेखा. The adjectives with slight modifications are applicable to शशाङ्कलेखा as well.

S. 49. सौभाग्यमदेन—It is presumed that the youth who would aspire to win Umā's love must himself be exquisitely handsome.

S. 50. पूर्वाश्रम—That is, ब्रह्मचर्याश्रम, to which stage the speaker still belonged (of course in appearance). Cf. प्रथमाश्रम above (Sl. 30).

S. 51. प्रविश्य—'आप्तवद् रहस्यमुद्घाट्येत्यर्थः ।'—M.

S. 52. अम्भोजमि...वपुः—The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would be for the task of an umbrella. She is thus attempting an impossibility.

S. 54. पुरारिमप्राप्तमुखः—A सापेक्षसमास (of somewhat unusual character).

S. 56. किन्नर—See note on Sl. 78, p. 40.

S. 57. त्रिभागशेषासु—This may be taken either as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case त्रिभाग would mean तृतीयभाग by the principle—संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते यथा 'शतांशः' 'सहस्रांशः' इति.

S. 60. प्ररोहाभिमुखः—The प्ररोह in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit, while the फल would be union with that object.

S 61. अस्रोत्तरम्—The tears were excited by the sight of her emaciated form. तदवग्रहग्रताम्—'अत्रावग्रहग्रतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेश्मोत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः'—M.

S. 62. पारेडासः—Supply वा after it. अव्याडिजत.—This suggests his inward delight.

S. 63. अग्रहस्ते—'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्।'—Vamana. The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole'. The present (अग्रहस्त) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (अग्रश्चासौ हस्तश्च). The other (हस्ताग्रम्) is a case of भेद and the समास is व्यधिकरण (हस्तस्याग्रम्).

S. 64. जनोऽयम्—See note on Sl. 40, p. 58. उच्चैः...सुकः—उच्चैः is an adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be उच्चैस्तर and उच्चैस्तम. When used as an

adverb, the forms will be °तराम् and °तमाम्. मनो···विघते—There is a pun on the word रथ. मनोरथs unlike other रथs have access everywhere.

S. 65. अथाह—The use of आह—a present tense for the past—is condemned by Vāmana.

S. 66. तत्प्रथमावलम्बनम्—Construe तत्प्रथम as a बहुव्रीहि lika तत्पूर्व in Sl. 10. अवस्तु—The negative implies अप्राशस्त्य. 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥'

S. 68. विकीर्णकेशासु—''अतत्स्थं तत्र दृष्टं च' इति वचनात् 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पेन ङीप् ।''—M. The dictum giving the scope of the application of स्वाङ्ग is in full as follows—अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युतम् ।

S. 69 पदं······कारयति—भर्तुर्भवस्य स्मराङ्करागादिति भावः' ।—M.

S. 70. बृहल्लोचनम्—See note on महोक्षाः in Sl 22, p. 3. स्मेरमुखः—The ascription of smile to the face is औपचारिक.

S. 71. The epithets कान्तिमती and नेत्रकौमुदी are to be construed with both कला and त्वम्. "प्रागेव शोच्या सम्प्रति तु त्वमप्यपरेति द्वयं शोच्यमिति पिण्डितार्थः । "—M. Rhetoricians would read the second च immediately after त्वम्.

S. 72. वपुर्विरूपाक्षम्—"वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति वागीश्वरस्वामी ।"—M. "सर्वाङ्गप्रधानं चक्षुरेव यस्य विरूपं तस्येतराङ्गं किं वक्तव्यमित्यर्थः"—Uddyota. अलक्ष्यजन्मता—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement—'अलक्षिता जनिः' (See Kāvyaprakāśa, VII). दिगम्बर—A euphemism for नग्न. Similarly is प्रज्ञाचक्षुस् used for अन्ध. वरेषु···मृग्यते—Thus the popular saying 'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मृष्टान्नमितरे जनाः ।' Contrast R. VI. 79 'कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः । त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥'

S. 73. क—क—'द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयति ।'

S. 76. प्रतीकार—The lengthening of इ is justified by the rule उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् (P. VI. 3. 122). एभि:—मङ्गलैः । 'पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादिभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते ।'—M.

S. 78. पिनद्ध—Optional for अपिनद्ध. See note on Sl. 49. p. 50.

S. 80. करोति...कर्ता—For a parallel expression cf. sl. 88, p. 42.

S. 83. पुनर्विवक्षु:—For he is स्फुरितोत्तराधर. Construe स्फुरितोत्तराधरः as स्फुरितोत्तरः अधरः यस्य.

S. 84. चचाल—That is, चलितुं प्रवृत्ता. स्तनभिन्नवल्कला—Cf. पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति (Sl. 8). स्वरूपमास्थाय—That is, having thrown off the disguise, For the scene cf. Goldsmith's Edwin and Angelina.

S. 85. उद्धृतम्—Refers to चचाल above. उद्वहन्ती—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire. न ययौ न तस्थौ—This is explained physically by उद्वहन्ती and उद्धृतम, and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (इतो गमिष्याम्यथवा above), the succession between the two states being quick and almost negligible. Mallinātha connects the phenomenon with लज्जा which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above. The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture cf. Śākuntala :—अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ (Act I), and 'कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः । पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥' (Act II.)

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śakuntalā's parting taken from Kālidāsa's famous play Abhijñāna-Śakuntala (Act IV.)

P. 32. कुसुमावचयम्—Vāmana condemns the form अवचय, the correct form, with him, being अवचाय by the rule हस्तादाने चेरस्तेये (P. III. 3. 40). The सूत्र giving his view is अवतरावचाय-शब्दयो र्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम् । गान्धर्वेण—The eight forms of marriage are ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥'—Manu. राजर्षिः—Expound: राजा ऋषिरिव. When applied to a क्षत्रिय sage like विश्वामित्र it would be expounded as राजा चासौ ऋषिश्च । ब्रह्मर्षि and देवर्षि are to be expounded always in the latter way. स्मरति वा न वा—Anasūyā's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore. आकृतिविशेषाः = विशिष्टाकृतयः. See note on Sl. 12, p. 45. न तादृशा······भवन्ति—Cf. 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' and पापवृत्तये न रूपम् (Sl. 36, p. 23.)

P. 33. सुलभकोपः—Cf Kādambarī 'अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' Bāṇa associates with a class what Kālidāsa associates with an individual. The justification is to be sought in the character of the speakers. अग्रहस्तात्—For the form of the compound see note on Sl. 63, p. 60.

P. 34. प्रथमम्—सामान्ये नपुंसकम्. निर्वर्तिष्यते—When अनिट्, the form will be निवर्त्स्यति. नामधेय—The affix धेय is added to नामन्, रूप and भाग without altering their sense (स्वार्थे). स्मरणीयम्—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि अनीयर्. अपनद्धम्—See note on Sl. 78, p.62. विष्कम्भक—Define: वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

P. 35, अस्तशिखरम् = अस्ताचलशिखरम्. पतिरोषधीनाम्—A periphrasis for चन्द्रः. The history of the designation is connected

either with the influence of the moon on herbs, or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon. ओषधिs are annual plants. 'ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।' (Manu). For the idea of the śloka cf. चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । also नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । संस्मरणीय—A euphemism for नष्ट. स्मर्तव्यशेष, देवताद्वितीय, यशःशेष, &c. are other examples of a similar use. The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife. इष्टप्रवास—इष्ट is equivalent to इष्टजन (विशेषण—मात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ—Vāmana). अग्रसन्ध्या—See note on अग्रहस्तात् under p. 33. आयच्छमानः—आत्मनेपद by 'आङो यमहनः' (P. 1. 3. 28). अपटीक्षेपेण—Without the raising of the curtain or with a toss of the curtain, according as पटी or अपटी means a curtain. The expression is used when a character enters the stage without previous announcement. हस्तपादम्—Expound: हस्तौ च पादौ च (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः). काम...भवतु—The same reproach is extended to प्रजापति as well. Cf. त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया । समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (Act v). असत्यसन्ध—False to his promise. The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (Act III); also एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् । तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ (Act VI), where अत्र refers to the अङ्गुलीयक presented by the king to Śakuntalā. यन...कारिता—The other form allowed by हृक्रोरन्यतरस्याम् (P. 1. 4. 53) would be येन सख्या पदं कारितम् ।

P. 36. तादृशानि मन्त्रयित्वा—Refers to expressions like those quoted under असत्यसन्ध above. सखीगामी—For she did not await कण्व's permission for the marriage. सुखशयितप्रच्छिका—सुखशयितं प्रष्टुम् (तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्). Cf. सभवान् रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् । स्वरमाणोऽभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥—Mahābhārata. Also

Rāmāyaṇa—स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः। For the practice cf. R. X. 14. योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः। भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्॥ दिष्ट्या...पतिता—The meaning is: Love, happily, has not been misplaced in your case, though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare: 'The lunatic, the lover, and the poet, Are of imagination all compact.' सुशिष्य... संवृत्ता—Cf. विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मा दा तथा स्यां वीर्यवत्तमा॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम्। तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने॥ (Manu II. 114.); also its Vedic original विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्। यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥ छन्दोमय्या—छन्दस् means a metre here. It also means a वेद. भूतये भुवः—This is to be construed in sense with शमी as well for the well-known fact of a sacrifice which helps the preservation of the world being possible with the fire elicited from the शमी wood. For the world-preserving character of a sacrifice cf. Manu III. 76. अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥ उत्कण्ठासाधारणम्—Mingled with anguish.

P. 37. मृगरोचना·········रचयामि—The द्वितीयान्तपाठ with इति in all the existing editions is due probably to a confusion arising from the प्राकृत forms. The proper reading would be प्रथमा. Thus Vāmana 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः। परिगणनस्य प्रायिकत्वात्।' सुमनसः--सुमनस् meaning a flower is always plural. 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरसः सिकताः समाः। एते स्त्रिया बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्॥' वीरप्रसविना—The original sense of the word वीर akin to the Latin 'vira' 'virago' was 'a man' or 'a male,' which sense is still preserved in the word अवीरा meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son'

(अवीरा निष्पतिसुता—Amara). The modern sense of 'a hero' has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly', 'manliness', 'manful' &c. गोत्रमीवर्जम्—The word is णमुल्प्रत्ययान्त. Cf. Pāṇini अनुदात्तं पदमेकवर्जम्। सुखमज्जनं भवतु = मज्जनं सुखाय भवतु।

P. 38. निष्ठ्यूतः—The use is figurative and hence not condemned. Thus Dandin: 'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥' किसलयोद्भेद = उद्भिन्नकिसलय. See note on sl. 12, p. 45. प्रतिद्वन्द्विभिः—It comes to mean 'resembling' through 'rivalling.' वनस्पति—A नित्यसमास of the अविग्रह kind. By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers. 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः।' (Manu).

P. 39. अयं जनः—See note on sl. 40, p. 58. आनन्द...ह्रिया—आनन्द at the thought of शकुन्तला's near happiness by union with her husband. वरः...आशीः—वर implies direct agency of the pronouncer for its fruition (or fulfilment), while आशिस् indirect through a divine agency. ऋक्छन्दसा—In the manner of a Vedic verse.

P. 40. अपीतेषु—Equivalent to अपीतवत्सु. Similar uses are भुक्ता ब्राह्मणाः, विभक्ता भ्रातरः, 'स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ' (Kirāta.I.1). Grammarians would explain the use in three different ways: (1) पीतम् (पानम्—भावे क्तः) एषामस्तीति (अर्श आदिभ्योऽच्), (2) कर्तरि कर्मधर्मोपचारात् पीतजलाः पीता इत्युच्यन्ते, (3) सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। यथाहुः—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति। छायाद्रुमैः—A मध्यपदलोपी समासः. कुशेशय—कुशे (जले) शेत इति कुशेशयम् (उपपदसमासः—अलुक्). अनुकूलपवनः—A बहुव्रीहि. The wind is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller. Cf. R. I. 42. पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः। रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ॥ The word अनुकूल as used with the wind probably indicates an age

when navigation was carried on in India. ज्ञाति—The word is masculine the verbal affix being क्तिच् and not क्तिन्. त्वया ···स्य A सापेक्षसमास, equivalent to उपाहेय त्वद्वियोगस्य. उद्गलित०–Cf. R XIV. 69. नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः । तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥

P. 41. सोदर्यास्नेहम्—Expound: सोदर्यायाः स्नेहः or सोदर्यायां स्नेहः according as the sense is 'a sister's affection' or 'affection for a sister.' The स in सोदर्या (with its masculine सोदर्य) is a contraction of सह which means समान (common or same). For a similar use of सह contracted or otherwise, cf. सोदर, सतीर्थ्य, सपत्नी, सहोदर and सहजन्मन् . चूतेन—अभेदे ३ या । संश्रितवता—Take the word as मतुप्प्रत्ययान्त with संश्रित = संश्रय (भावे क्तः). तात···विसर्जयिष्यथ—The sentence begins with तात a singular noun and subsequently connects it with a plural pronoun (understood) which is hardly defensible grammatically. पुत्रकृतक—Treat the समास under the मयूरव्यंसक class. For the use cf अपत्यकृतिका —Uttararāmacharita.

P. 42. नयनयो...वृत्तिम्—A सापेक्षसमास equivalent to उपरुद्धनयनवृत्तिम् with उत्पक्ष्मणोः, the adjective to नयनयोः, being assigned its proper place. ओदकान्तम्—As far as the water's edge. Expound: आ उदकान्तात् ('आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः). मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not अभिविधि (inclusion). दुष्करमहं करोमि—This has been construed as referring to her separation from दुष्यन्त. But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage. एषापि...तराम्—This alludes to the well-known separation of a चक्रवाक couple at night. Cf. Sl. 26, p. 57.

P. 43. सपत्नी—Expound: समानः पति र्यस्याः सा । (See note on सोदर्या under p. 41). संयमधनान्—Whose wealth consists in self-

restraint. The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake. अनान्वयकृताम्—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives.

P. 44. तनय...गणयिष्यसि—For a parallel expression cf. Rāmāyaṇa भरतश्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च । अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ यदिच्छामि ते—अर्थात् पतिसौभाग्यम् । चतुरन्तमहीसपत्नी A तत्पुरुष. बहुव्रीहि would give the form °सपत्नीका. For the idea cf. परिग्रह...यम् quoted under notes on p. 35. In चतुरन्त (elliptic for चतुःसागरान्त) the omission of the विशेष्य is explained by the principle 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ।'—Vāmana. निवेश्य—Having got married. For the sense cf. Mahābhārata 'करिष्ये वः प्रिय कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् । सन त्वीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ 'भवान् निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं भीमः', 'निवेशायाखिलां भूमिं कन्यार्थमहं चरामि भोः ॥' This sense is preferred to the other (viz. 'having placed i. e. on the throne) in which the word occurs in R.XV. 97. स 'निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।' on the ground of propriety, the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression तदर्पित कुटुम्बभरेण, also fittingly connected with the father, which otherwise would be a meaningless superaddition. Here अप्रतिरथ, निवेश्य and तदर्पित...भरेण indicate respectively दिग्विजय, विवाह and राज्याभिषेक. For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf. R. VII. 71. प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् । तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation.

P. 45. शिवास्ते पन्थानः सन्तु—Farewell.

दुर्योधन-निर्वेदः ।

The scene is taken from Bhaṭṭanārāyaṇa's Veṇisamhāra. A sequel to the death of Duhśāsana, Vṛṣasena and Karṇa.

P. 46. सरसी……किसलयः—Whose dense foliage is gently shaken by the breeze made cool and fragrant by its blowing over the lotuses in the lake. मातरिश्वन्—Derive: मातरि (अन्तरीक्षे) श्वयति (सञ्चरति) इति । This sense of मातृ is opposed to what we find in 'द्यौः पिता पृथिवी माता.' संवाहित—The usual sense of संवाहन is 'shampooing' as distinct from 'causing to move'--its present sense. अयाचिततालवृन्तेन—A fan unwrought by human agency (lit. not begged of one as an artificial thing). Applies to the wind. हरिचन्दन—A tree of paradise. दशापरिणाम-योग्येन—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible). करेणु—Usually a she-elephant. Here obviously a he-. हतविधे—हत in the sense of 'accursed' when occurring at the end takes the form हतक; as दैवहतक, वृकोदरहतक &c. एषापि—This too (referring to the ऊरुभंग of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz. the रुधिरपान of दुःशासन. In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace, received wounds and risked his life. The present is free from all this. Duryodhana's precarious condition led the charioteer to despair of his life. भाः शक्तिरस्ति &c —Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last par of the Sūta's speech—भीमसेन…… त्वया, and his consciousness naturally begins with where it left him. प्राप्य…उद्देशम्—This does not mean that he actually knew where he was. This equally suits where he was before the swoon.

P. 47. आयुष्मन्—प्राशस्त्ये मतुप्. See note on sl. 37, P 49. मनोरथं च—Notice the play on रथ. The meaning is that not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the

chariot, but your hope is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail. कृतं……पातेन—Away with delay that would be inevitable in going in a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed). Duryodhana took the Sūta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons. केवलम्—With nothing to shield the body. बालस्य—Equivalent here to वत्सस्य. पाप:—The wretch. Refers to भीम. निवृत्तेन भवितव्यम्—Must have returned. The passive is idiomatic. वृथाग्रजेन—The वृथात्व attaches to his failing in his duties as an अग्रज, which is pointed out in the verse itself. कारितो……नयम्—Admits of a second form by the rule हृक्रोरन्यतरस्याम्. अविनय refers to द्रौपदी's केशाकर्षण and उत्तरीयव्यपनयन—the main cause of the war.

P. 48. उपहारेण—The present case was very much like that अधिशयित: The कर्तरि क्त is accounted for by P. III. 4 72 'गत्यर्थाकर्मक—'. शय्याम्—द्वितीया by अधिशीङ्स्थासां कर्म' शान्तं पापम्—Let the evil be averted. न वेति—The इति was not wanted.

P. 49. वीरमाता—For the original meaning of वीर see note on वीरप्रसविनी under p 37. पुत्रकम्—क has the force of endearment, अनुम्रियते—Somewhat unusual in sense when applied to the mother. अन्य……न्तेर—A faulty expression involving redundancy. उपालभ्य—Because it could not save its master's life. तस्य……परिणमति—Notice the analogy here. °शाखिन: = °शाखावत: (not वृक्षस्य), the शाखाs being the things noted by the three preceding terms in the compound. The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (विषभोजनजतुगृहदाहद्यूत-सभायपकारस्थानाद्घाटनम्—Act I). For the allusions refer to the Mahābhārata. The sequence of events has not been properly observed in the analogy. The sentence,

further, involves a rhetorical blemish called भग्नप्रक्रमता, the adjective जतु···शाखिन: differing in character from the rest which are all बहुब्रीहि. फलम्—Understand some such word as दुर्नयतरोः before this.

P. 50. कुशलं·····मात्रकेण—Carries a double sense. धौरेयाः—धुरं वहन्तीति (धुर् + ढक्). पर्याकुलयासि—A denominative from पर्याकुल. मणिप्रभावेण—मणिs are associated with wonderful powers of curing diseases.

P. 51. अविज्ञात·····मोक्ष—A बहुव्रीहि qualifying निक्षिप्त. द्वयोरपि·····दुर्दिनम्—Mark the analogy. Construe: सिंहनाद एव गर्जितम् (thunderclap), ज्वलन एव विद्युच्छटा, and शरा एव धाराः (showers of rain) in their respective compounds. वज्र·····वानरः—The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular ensign (कपिध्वज). तुरंगम·····दण्डः—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy. The same occurs also in the Bhagavadgītā XI. 46, 51. धावितः—A causal of either धाव् or सृ.

P. 52. निशम्य——शम् (with नि), when दैवादिक as here, means 'to hear,' and, when चौरादिक, means 'to see'. शिलीमुखैः—So called because of the presence of a शिली (a dart) in the mouth. कोपोपरक्त—The उप in the context, unlike its use in expressions like 'उपरज्यते किल भगवांश्चन्द्रः' and 'चन्द्रोपरागं प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि' (Mudrā-Rākṣāsa), simply follows the meaning of the verb. The uses of an उपसर्ग are given in the dictum—क्वचिद्भिनत्ति धात्वर्थं क्वचित्तमनुवर्तते। विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ आविभावित···करतलेन—Expound: आविभावित···गमनं शर···चटुलं च करतलं यस्य. The समास in आविभा···गमन is peculiar, गमन and आगमन being respectively connected with तूणीरमुख and धनुर्गुण in different case relations (ablative and locative). The difference must be obviated by the substitution of the genitive for both. In

मरुत्नवाम्भःप्रविधूतासिक्ता (Uttara: सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्श-सुखेन बाला । मरुन्नवाम्भःप्रविधूतासिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥) we find respectivity, but no case confusion. The epithet shows quickness of the process similar to अविज्ञात···वर्षिणा above.

P. 53. धानुष्क—तदस्य प्रहरणमित्यर्थे ठक्. हर्षरोषकरुणासङ्कटे—हर्ष at the valour of the son, रोष at the enemy's action, करुणा at the helpless condition of the son. मण्डलाग्रेण—Sc. उपलक्षितः.

P. 54. प्रेत्य—The use of क्त्वा is to be condemned, there being no समानकर्तृकत्व here. सिंहनादम्—Expound: सिंहस्य नाद इव नादो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा. Qualifies रसितम्. भागीरथीव···यथा—यथा is redundant and makes the construction faulty. भागीरथीव—For the allusion see Mahābhārata तां दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् । ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा । फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥

P. 55. अर्धोक्ते—अर्ध here means a part and not half. लज्जां नाटयति—लज्जा at the discourteous mention of the king by name. स्मर्तव्य···करोमि—A euphemistic expression for हन्मि. सावहित्थम्—With no outward expression of the emotion rising within. अङ्गराज—नद्यौ—The simple meaning is : Two flights of arrows hit against the chariots of Karṇa and Vṛṣasena. तार···वर्षेण—That means quickness of the flight of arrows.

P. 56. पुण्यवन्तो···भवन्ति—The purport is that दुःख would be an enviable thing before this sense of wounded pride. हतबन्धूनाम्—A बहुब्रीहि.

P. 57. एतदन्तम्—This being the last, for Karṇa was at the point of death. किमारम्भः—Expound: क आरम्भो यस्य ।

P. 58. अशिवम्—Because obsequial. अन्योऽन्यम—See note on परस्परेण, p. 41. हततनुम्—See note on हतविधे under p. 46. दुःखितौ—At the death of our own men. निर्वृतौ—At the death of the enemies. अथवा—Seems to be superfluous. न ते—Sc. आपितु

ममापि (since we are one). न मे—Sc. अपितु तवापि (for the same reason). घ्रातः शिरसि—A form of blessing.

P. 59. गान्धारी—In this we find a trace of Candahar having formed part of ancient India. कृतोपाश्रयः—Reclining. The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that Dhṛtarāṣṭra should inquire after the condition of his wounds under circumstances quite different from those he expected.

P. 60. क्षयकरम्—The use is not quite so happy. The author means 'क्षयकृतम्'. सुक्षत्रिया—We have क्षत्रिया and क्षत्रियाणी when meaning 'a क्षत्रिय woman' and क्षत्रियी when meaning 'the wife of a क्षत्रिय'. क—क—Tnere is a great discrepancy between the two. द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः। निर्वत्सले—वत्सल here = वात्सल्य. सुतशतस्य—Including युयुत्सु, his step-brother.

P. 61. अपश्चिमम्—May be taken to mean either first or last i.e. final, according as we take it as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case it is similar in form to अनुत्तम. दायादाः—Derive : दायमदन्तीति (दाय-अद् + अण्) or दायमाददते इति (दाय—आङ्—दा + क), दाय meaning heritage or ancestral property. उपदेष्टव्यभूमिः—Expound: उपदेष्टव्यस्य भूमिः।

P. 62. पाण्डवाः कथम्—Understand सन्दधते or सन्धारयन्ते after this. नानुमन्यते—'तस्य दाक्षिण्यत्वात्सदा धर्मपरायणत्वाच्चेति भावः।'—Jagaddhara. शते—See note on सुतशतस्य above. विषहते—Occurs in a different sense in the line परान् विषहते (withstands) यस्मात् तस्मात्पुरुष उच्यते। (Mahābhārata). शोणिताशन—The use is hardly justifiable conveying, as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to अम्बुभोजन, अब्भक्ष, वायुभक्ष, पवनाशन, रुधिराशन, पिशिताशन. वीरशत—See note on वीरमाता under p. 49. हतगान्धारी—See note on हतविधे, under p. 46. आत्मा संस्तभ्यताम्—Compose yourselves. The form in active will read आत्मानं संस्तभ्नीतम्। कम्…शरणम्—Notice the idiom .अहं च—Sc. अवलम्बे.

P. 63. कलितभुवनाः—Who held their sway over the whole earth. परे—The word पर is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy. क्षयकर—See note on the word under p. 60. साम्यम्—Restoration to order. The reverse of वैषम्य.

P. 64. विलोकन······वेदयन्—Shedding tears and thus communicating what had happened, viz. Karṇa's death. शल्येन. &c.—The meaning of the śloka is this: Śalya's entry in an empty car which indicated that all hope was passed shocked the concourse as if a dart had entered their hearts.

P. 65. वृषसेनवत्सल—Suggests the reason for his leaving his friend. कर्णाननेन्दु—Involves a scientific allusion viz. that of the sea swelling at the rise of the full moon.

P. 66. भवति······साहसेषु—Cf. 'साहसे श्रीः प्रतिवसति। सङ्गरम्—The neuter use is unusual.

P. 67. आशा बलवती &c. That is, it is a hope against hope. अयमात्मा—To be construed with अभिषिक्तः above. अश्रुवारिभिः—As a substitute for तीर्थवारि or else natural water. कश्च कश्च—The interrogation is not needed as the सूत had not finished his sentence. The interruption indicates a startling sensation.

P. 68. पित्रोः—An example of एकशेषद्वन्द्व. The other forms मातापित्रोः and मातरपित्रोः will be included under इतरेतर. पितरौ—See note on पित्रोः above. राधासुतस्य—Rādhā was the name of Karṇa's foster mother. भङ्क्त्वा—The use is prospective. न खल्विदम्—The word इदम् is used adverbially here in the sense of एवम्. यावत् क्षात्रम् &c.—Cf. Uttaracharita: किं व्यवस्थितविषयाः क्षात्रधर्माः। शूरशून्ये—This is a slur on Karṇa who was no hero in his opinion.

P. 69. स्पर्शं स्मृत्वा—Alludes to Droṇa's death by the hand of धृष्टद्युम्न. वृथा······भरेण—His यौवन, शस्त्र and बल are a useless burden inasmuch as these were not employed in preserving Karṇa's life. कः कर्णः कः सुयोधनः—That is, there is no difference between the two.

मरीचि-वृत्तान्तः ।

Prince Râjavāhana—to whom the story is narrated by Apahāravarman, his friend—in the course of his expedition came, with his nine friends, to the Vindhya forest where he met with a Brāhmaṇa lad who needed his immediate help in some matter, whereupon the Prince, leaving his friends who were then asleep, followed him to the nether region—the scene of the help required.

तदावर्ता्यें······विवरम्—The narrator had come to know this subsequently from Rājavāhana's own mouth. अङ्गेषु—In the country of the अङ्गs. चम्पायाः—चम्पा was the name of the capital. अमुतः – From him (Marīchi). त्वद्गतिम्—Your whereabouts. न्यशामयम् —Saw. See note on निशम्य, under p. 52. वत्सेस—For the elision of अ see note on Sl. 49, p. 50. सानुक्रोशम्—So as to excite the pity (i.e. of others—the by-standers). अविच्छिन्नपातम्—Close upon the heels. आर्ता······वित्तयोः—A तत्पुरुष, वित्त meaning 'famous' here. एषा वो दासी—i.e. my daughter, विज्ञापयति—भविष्यत्सामीप्ये लट्.

P. 72. दोषाग्निधातु—(1) दोष—The morbid state of the three humours वायु, पित्त and कफ. (2) अग्नि—Digestion. (3) धातु—A constituent of the body. The constituents are seven. 'वसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। सप्तैव दश वैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह॥' आ पञ्चमात्—May mean either 'from the fifth year onwards,' or 'till the fifth year'. In the latter sense अनतिदर्शन would be desired for the sake of averting evil influence (दृष्टिदोषस्य बाल्ये भयसत्त्वात्). अनङ्गविद्यानाम्—Of the treatises on erotics (by वात्स्यायन and others). शब्द······विद्यासु—विद्या is to be construed with each of the three words by the principle द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्येत।' सजीव······सु—सजीवाः = कुक्कुटादियोधनानि (fights of fouls); निर्जीवाः = चतुरङ्गाद्याः (games of chess &c.). शिल्पवित्तक—See note on आर्ता···वित्तयोः above. अस्व ···हरणम्—'अस्वतन्त्राद् ग्रहणं तु तत्पित्रादयः शुल्कं परावृत्य गृह्णीयुरिति तेभ्य एव ग्रहणमिति भावः।'—Bhuṣaṇā. अलाभेऽ-

यस्य—'धूर्तास्त्वशुल्कालाभे'—Bhuṣaṇā. कामस्वीकृते—(1) 'स्वायत्तीकृते'—Padachandrikā, (2) 'केवलं मैत्र्यादङ्गीकृते न तु भयेनाङ्गीकृते'—Bhuṣaṇā. साधनम्—'दापनम्'—Laghudīpika. विगृह्यासनम्—Disjoin: विगृह्य + असनम् or आसनम्. विगृह्य = quarrelling. अनु……संशयान्—Chances of profit and loss involved. गणिकायाश्च—Sc. अधिकारः.

P. 73. उदमनायत—Grew pensive. उन्मनस् + क्यङ् (लङ्). "उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति। तेन मनःशब्दात्प्रागट्।"—Siddhāntakaumudī. गृहान्—The word गृह, when masculine, is always plural and means either a house or a wife. सह धर्मेणार्थं…गणयति—As in the compound त्रिवर्ग. Also cf. Mahābhārata धर्मं चार्थं च कामं च यथावद् वदतां वर। विभज्य काले कालज्ञः सर्वान् सेवेत पण्डितः॥ इतः किल जनात्—From an insignificant person like myself. त्रिवर्ग…ज्ञानम्—The knowledge of the relative importance (lit. superiority and inferiority) of the three aims.

P. 74. धर्मादृते—Thus व्यासः—'धर्मादर्थश्च कामश्च'. अत्यायतते—Depends much. मनसीव—'अमूर्तत्वान्मनसो न तत्र रजोऽनुषङ्गः। मूर्तत्वेनान्यत्र वर्णनं तु बालव्यवहारासिद्धत्वेन।'—Bhūṣaṇā. रजस् has a double meaning here. स्मर्यमाणमधुरम्—Expound: स्मर्यमाणं सत् मधुरम्. The very thought of which is delightful. विशिष्टस्यानवर्तिनः—Qualifies तस्य (सुखस्य).

P. 75. अनया—i e. काममञ्जर्या. विस्मयहर्षमूलः—'पौराणां विस्मयमूलः, काममञ्जरीवर्गाणां हर्षमूल इत्यर्थः।'—Bhuṣaṇā. उदजिहीत—Arose. स्वार्थः—Your own interest, viz. spiritual pursuit. मत्तः—From me. दास्यपणबन्धेन—'तन्मोहः क्रियेत चेत्त्वया दास्यं कार्यमिति पणबन्धेन।'—Bhuṣaṇā, अस्मिन्नर्थे—'भवद्वशीकरणरूपेऽर्थे।'—Padachandrikā. स्वशक्ति…अर्पितम्—The meaning is—The राग or अनुराग had been infused by her own seductive power which was now withdrawn, and as a result thereof a reaction in the shape of acute dispassion came over him. त्वदर्थ—Your object, viz information about your friend. अय…त्—Notice the double meaning of तमस् and राग. भिन्न suggests that the तमस् that got a hold in his mind was very great. It appears from the description

of this part and the use of the expression उद्विग्नवर्णं in the beginning of the narration that the disillusion referred to took place that same day just a short while ago. अनुमत···शासनः —In obedience to the ascetic's order. तमनुशय्य—Sleeping with him. उदयप्रस्थ—उदयाचलसानु ।

76. एवम्भूतत्वद्दर्शनम्—Refers to the circumstances under which he met राजवाहन ।

चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः ।

The piece is taken from Bāṇa Bhaṭṭa's Kādambarī. Śukanāsa, the minister, delivers a course of, practical advice to Prince Chandrāpīda on the eve of the latter's coronation as heir-apparent.

अभानुभेद्यम्—Unlike ordinary तमस् (darkness) which is भानुभेद्य. Similarly construe the rest. गर्भेश्वर···समवायः—Cf. यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥' अपहरति···प्रकृतिः—A covert allusion to the Sāmkhya philosophy. नव······तात्मनः—Adjective to मनसः. Bhānuchandra understands पुरुषस्य, which does not appear happy. आत्मन् means 'nature' here. The phenomenon attaching to water is a common experience. नैयायिकs will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal, through admixture with a कषाय substance, of the extraneous elements that overpowered it.

P. 77. भवादृशा ······देशानाम्—Cf R. III. 29. क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । अपगत······गुणाः—Cf. Uttara. प्रभवति शुचि र्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः । इतरस्य—i.e. मध्यस्य. करिण······भरणम्—'हस्तिनां दृष्टिदोषबाधनार्थं शङ्खाभरणं कर्णे बध्यत इति लोकरीतिः'—Bhānuchandra. आनन······जनयति—Cf. मृषा वदति लोकोऽयं ताम्बूलं मुखभूषणम् । मुखस्य भूषणं पुंसां स्यादेकैव सरस्वती ॥ Also Bhartṛhari वाग्भूषणं भूषणम्. प्रशम········णाम—Hence the adage धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते । अकारणं······विनयस्य—Neither lineage nor

learning can effect culture in an ill-natured person. अकारणं भवति—Construe : कारणं न भवति. For this व्यत्यासयोजना cf. Uttara. अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः । Also Pāṇini's sūtra असूर्यललाटयोर्दृशितपोः. चन्दन······अनलः—An illustration of the ineffectiveness of lineage. Here the कारणगुण coolness (चन्दन being cool) does not get its transmission to the कार्य (अनल). चन्दनप्रभवः—Sprung from चन्दन (by concussion). प्रशम······वारिणा—Illustration of the ineffectiveness of learning. For the causal relation between श्रुत and प्रशम cf. Kirāta. II. 32. शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया । प्रचण्ड······भवति—Cf. दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ अनुप······वृद्धत्वम्—Cf. R. I. 23. अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः । तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ॥ Also Manu न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ कन्या ·····वेशी—The use is cognate in sense to आयुष्मत् and such other expressions.

P. 78. उच्चैः···लताम्—The चञ्चलता of लक्ष्मी is proverbial. Poets, however, would oftentimes like to attribute this चञ्चलता to the disqualification of the master. Thus Kālidāsa—येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् । (R. VI. 41), and Bhāravi—श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः । जनयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ (Kirāta.II.41). गन्धर्वनगर—On this Brihatsamhitā—गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये ॥ Also, अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रणे वसुन्धरा ॥ गन्धगजः— Expound : गन्धप्रधानो गजः (शाकपार्थिवत्वाद् मध्यपदलोपी). A गन्धगज is thus defined: यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥ —Palakāpya. सरस्वती···जनम्—The non-coherence of learning and wealth is a common theme of our poets. Cf. Vikrama. परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयानदुर्लभम् । सङ्गतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ Also R. VI. 29. निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

P. 79. जाड्यम्—जडस्य (जलस्य च—'डलयोरभेदात्') भावः . तोय··· वापि—which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) which means want of water. अमृत···रापि—अमृत too was churned out of the same ocean. For the meaning of सह in सहोदरा see note on सोदर्या, p.41. व्याध···मृगाणाम्—For मृगs being allured by songs cf. कुरङ्गमातङ्ग-पतङ्गभृङ्गा हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

P. 80. उष्णीष···स्मरणम्—Based on the fact that जरा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair. Cf. R. XII. 2. तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति । कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ °दोषोपचितेन—The दोषs when taken with दुष्टासृज् will mean the three विकारs of वायु, पित्त and कफ. पञ्चभिः—Here only the ज्ञानेन्द्रियs are meant. Including the कर्मेन्द्रियs and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय), the number would be eleven. कुसुम···विकारैः—कुसुम when construed with kings would mean 'the eye'. जातुषं—Derive: जतु + अण् ('त्रपुजतुनोः षुक्' इति षुगागमः). कनकमय—With one who is विषमूर्च्छित would mean 'yellow'.

P. 81. परप्रेरिताः—For the idea as construed with kings cf. अहो खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः । अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ शातयन्ति—Causal of शद्. The root is reduced to शीय् before a सार्वधातुक प्रत्यय. लोक···हेतवः—'द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फल-प्रसवयोर्बन्धं महोत्पातं विदुर्बुधाः ॥' महापातक—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गना-गमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'—Manu XI. 55. आस्याननलिनीवकैः—वकs are proverbially the most cunning among birds. Thus we have expressions like वकव्रातन्, वकवृत्ति &c. The expression आस्याननलिनी though meaning quite a different thing here recalls to the mind the actual नलिनी in Yudhiṣṭhira's सभा. 'तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रीतिमां मयः । '—Mahābhārata. अपर-प्रणेयत्वम्—For the use cf. 'मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।' Mālavikā. अभिषक्तीं रसिकृता —The long ई is the effect of सन्धि. The option

about the lengthening of the final इ applies to words other than a क्तिन् प्रत्ययान्त ('क्तिकारादक्तिनः'). अविशेषज्ञता—On this we have—'निर्विशेषं यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते । तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥' मत्यधर्माणः—A व्यधिकरणबहुव्रीहि. The समासान्त 'अन्' is prescribed by the rule धर्मादनिच् केवलात्. आत्मानम्—See note on sl. 35, p. 34. देवताध्यारोपण—देवता here means 'divinity' (देवत्व) and not 'a deity'. असद्भूत—Unreal. अन्तः···सम्भावयन्ति—That is, think themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible. त्वगन्त···शङ्कन्ते—That is, take themselves to be शिव, the third eye being concealed under the skin.

P. 82. अनर्थका···सुखम्—A बहुव्रीहि. प्रथमा would be preferred. विद्वज्जनम्—Derive विद्वस् as विद्+शतृ (' विदः शतुर्वसुः'—P. VII. 1. 36). वर्षन्ति—Sc. धनम् अनुग्रहं च । अहर्निशम्—See note on Sl. 29. p. 58. वनिताभिः—Of course those that are vile-charactered. The expression means no reflection on the woman class, though, it must be admitted, our ancient writers have oftentimes been a little too ungenerous on that side.

P. 83. तरल···च—which you are neither, being ' प्रकृत्यैव धीरः ' and ' पित्रा···संस्कारः '. इदमेव च—For this (the following) reason also. For this adverbial use of इदम् cf. Uttara. इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते । सप्तद्वीप°—The 7 द्वीपs are जम्बु, कुश, प्लक्ष, शाल्मलि, क्रौञ्च, शाक and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation. The cosmogony of the earth, as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the inmost being the जम्बुद्वीप, and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपs in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपs or insular continents. आरोपयितुम्—स्वार्थे णिच्. We could read ह optionally for प in the word.

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

This is a second piece from the Kādambarī. Mahāśvetā, a गन्धर्व Princess, recounts her life to Prince Chandrāpīda.

कल्याणाभिनिवेशिनः—See note on the term under p. 77. अप्सरसः—The origin of the word is thus given in the Rāmāyaṇa : अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद् वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥

P. 84. मुनिः—A feminine gender here. अन्यत्तु......जातम्—A parenthetical sentence. तदेव—The force of एव is exclusiveness (अन्ययोगव्यवच्छेद) here. The uses are thus given : अयोगमन्ययोगञ्चाप्यत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥ भारतवर्षात्—उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ भारतवर्ष, with the ancients, is a part of जम्बुद्वीप, one of the 7 द्वीपs comprising the earth. For details see note on सप्तद्वीप under page 83. किम्पुरुष—For the form and meaning of this word see note on किन्नर, sl. 78. p. 40. वर्षपर्वतः–The वर्षपर्वतs are seven in number. "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः॥"—Hārāvali. भवानीपतिः—Rhetoricians take objection to the use. With them either भव or some such expression as उमापति or गौरीपति would be the right form. सोदर्याणाम्—See note on सोदर्या, under p. 41. किरणजालानुसार—Bhānuchandra reads किरणजल and renders it by अमृत. मन्दाकिनीमिव ; क्षीरसागरः—See note on सरितां पत्युः Sl. 45, p. 36.

P. 85. शरत्समयेन—The addition of समय is necessary, शरत् being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband. सदृशसमागम—Cf. R. IV. 85 शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा । इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ निखिलान्तःपुरस्वामिनी—i.e. the chief queen. अन्तःपुर by लक्षणा means the inmates thereof, i.e. queens. शोकाय—To be cons-

trued with तयोः. एकैव—This precludes not only other daughters, but sons as well. She was the only child—a daughter. अनपत्यतया—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth. An instance of what नैयायिकs would call a प्रागभाव. The derivative meaning of an अपत्य is न पतति वंशो येन जातेन. दशमेऽहनि—Thus Manu II. 30. नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्। यथार्थमेव—For she was literally white in complexion. नलिनकुमुद—The कविसमय precluding the blooming of कुमुदs by day is overruled here by the peculiar condition of the place. कृश°—Hence the inference that the पद्s were मुनिs'. परभृत—So called because nursed by other birds (crows).

P. 86. अनाघ्रातपूर्वम्—Expound : पूर्वमाघ्रातः आघ्रातपूर्वः, then नञ्. मुकुलितं—मुकुल् (a denominative from मुकुल + क्विप्) + क्त, and not मुकुल + इतच्. कौतुक…हंसानि—Disjoin : कौतुकतरला अभ्यधिक…हंसानि. कौतुकतरला explains the increase of the jingling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species. अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थम्—To attain the full orb. अयुग्मलोचन—अयुग्म (an odd number) here stands for 'three'. The exact number is determined from the context. Thus in अयुग्मच्छद it stands for seven. The same applies to its synonym विषम. वर्णकर्तुकामम्—For the elision of the म् of तुम् see note on Sl. 49, p. 50. जरच्चकोर—The affix in जरत् is अतृन्. शतृ would give the form जीर्यत्. अभ्रगङ्गा…दालितेन—This, as also the other idea that he was dressed in a मन्दार bark must be explained from the standpoint of her subsequent knowledge of his being a denizen of heaven. स्वयंवरपातिम्—For he was a master of all branches of learning and the acquisition had come to him with no strain on his part. कर्णावतंसीकृताम्—The use of कर्ण with अवतंस which itself means an ear ornament finds justification in the following: कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ स्मितप्रभाम्—Smile is, poetically, white.

P. 87. कृत्तिका······कारिणीम्—The कृत्तिका is a constellation of six stars. कुसुममञ्जरीम्—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white. अदृष्टपूर्वाम्—Expound like अनाघ्रातपूर्वाम् under p. 86. मन्ये च······कारणम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face. सदृशवस्तु—Compare with this Dandin's description of a parallel case: ललनाजनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता । नो चेदब्जभूरेवंविधनिर्माणनिपुणो यदि स्यात्तर्हि तत्समानशोभयामन्यां तरुणीं किं न करोति ।'—Daśakumāra. वयु······यान्ति—By the principle यदेकस्मान्निर्गतं तत्स्वाश्रयसदृशमुपयाति । उच्छ्वसितैः···निमेषेण—With winkings forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work.' For a similar use of सह cf. Daśakumāra : सह पितृभ्यामवासितमहर्षिं काञ्चन कुमारीं ददर्श । सस्पृहम्—Qualifies व्यलोकयम्. अर्थिताम्—Distinguish अर्थिन् from अर्थवत्, the former meaning 'a supplicant' and the latter 'rich' or 'significant.' जानाना—Derive : ज्ञा + शानच् (ज्ञा is उभयपदिन्). अप्रभवन्ती करणानाम्—Having no control over the senses. करणानाम्—'अधीगर्थदयेशाम्' इति कर्मणि षष्ठी.

P. 88. पुष्पधन्वना—A बहुव्रीहि ('धनुषश्च' इत्यनङ्). आत्मानम्—आत्मन् is not a सर्वनाम and so अजहल्लिङ्ग. अशेषतः······रागः—राग is used in a double sense here. The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception. क—क—See note on the use under p. 60. न पुन·····यया—And so happier than I who could neither give up modesty nor turn mad. कालो हि गुणाश्च—Here, spring and excellences of the object of love.

P. 89. अदूरकोपा—See note on सुलभकोप under p. 63. क्षत्वा = मत्वा (धातूनामनेकार्थत्वात्). मदजन्य······मासस्य—Cf. 'कालो हि गुणाश्च' above. व्रतभङ्ग—व्रत in the shape of counting prayers which the अक्षमाला failed to perform. The use is औपचारिक. मद्दर्शन······दिशः—The idea is that the white of her eye shedding

lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses, while the blue of the eye shooting forth blue rays above made the whole atmosphere look covered with blue lotuses.

P. 90. इयं...मञ्जरी—Another parenthetical sentence. See note under p. 84. व्रतविरुद्धम्—For all luxuries as such are prohibited for a ब्रह्मचारिन्, as in Manu II. 177—वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः। अनुसरन्=सरन् i.e. गच्छन्. For the peculiar use of the उपसर्ग see note on कोपोपरक्त under p. 52. प्रसीद—An elliptic use corresponding to the English 'please'. इयम्······कुतूहलिता—The goddess's own eagerness to serve is transferred to the मञ्जरी. अस्याः······ग्रहः—Compliance with her request.

P. 91. रुचित·········मत्ता—Expound: रुचितः सुरभिपरिमलः यस्यै सा. तामकरोत्—Placed it. See note on कृत्वा under p. 89. कर्णयोः—अभेदे करणे ३ या. करतल······लाभेन—लाभेन seems to be the proper reading though it is लोभेन in the existing editions. लोभेन would make the स्पर्श a future event, while लाभेन a past, which latter is the case in the context. असम्प्राप्तामेव—Even before it reached. For the force of एव see note on तदेव under p. 84. दर्शित······लीलाम्—(Adjective to अक्षमालाम्). A prospective use, for this was the case after it had been turned into a कण्ठाभरण. लावण्या······मग्नाम्—Expound: लावण्यम् अमृतमिव, तदेव पङ्कः, तस्मिन् मग्नाम्. सौभाग्य······स्यूताम्—Expound: सौभाग्यमेव गुणः (thread) तेन स्यूताम्. धैर्यस्खलितम्—Loss of firmness.

P. 92. प्रयत्नविरचित—For there was no real anger. तमेव—The force of एव here is 'exclusiveness' (अन्ययोगव्यवच्छेद). See note on तदेव under p. 84.

P. 93. केवलम्—Qualfies प्रतिष्ठम्. °पुरप्रासादम्—'पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादम्'—Bhanuchandra. द्वारि—By the principle known as the देहलीदीपक or the काकाक्षिगोलक न्याय, the word can be construed either with the preceding or the following

expressions. तद्वल्लभतया—Because that (i.e. तपःक्लेश) was dear to him. तपःक्लेशायापि 'अपिशब्दः प्रातिकूल्यं निराकरोति ।' —Bhānuchandra. तत्प्रीत्या—Expound: तस्य (subjective) प्रीत्या (i.e. for मौनव्रत). गृहीतमौनव्रता—The मौन was really due to her pensiveness. स्मर······पाता—A हेतुगर्भ विशेषण. Her पक्षपात for him was the cause of the following ascriptions. मुनि······ताम्—The idea here is not that मुनिवेश was ग्राम्य with her before and only now assumed अग्राम्यता, but that अग्राम्यता had all along been there and now she only found the secret of it. Similar should be the construction with the rest in the sentence. तदास्पदतया—Expound: स आस्पदं यस्य तत्तया. दूरस्यस्य—Should be construed with all the षष्ठ्यन्त पदs. कमलिनी—The lotus plant (of course with flowers). The sun and the lotus are poetically conceived as lovers, सागरवेलेव—Alludes to the flowtide. प्रस्तुत······पया—The idea is suggested by the expression कर्णलग्नया. A रहःसखी would similarly stoop to the ear and whisper love matters. कण्टकि······लका—The कण्टकितत्व was contributed to by both the मंजरी and the रोमाञ्च. द्वितीयात्—Optional for द्वितीयस्मात्. चिरादिव—Somewhat late. रक्षन्—Keeping (i.e. evading or avoiding.)

P. 94. अप्सरसि—For the use of अप्सरस् in the singular, see note on सुमनस् under p. 37. मसृणित—This shows the vast number of the गन्धर्व princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage. अभ्यर्थिताम्—The manner of a supplicant, अविसंवादिनी—For the face is an index of the mind 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति.' बालभावे—Expound: बालस्य भावः. The usual form is the substitution of a तद्धितप्रत्यय for भाव. करोषि मे वचनम्—See note on कृत्वा, under p. 89. अस्मद्विधेषु—Expound: वयं विधा येषाम्. अनुगृह्यताम्—The अनुग्रह here is the communication of the आदेश referred to in the preceding sentence. अयं जनः—See note on the expression, sl. 40, p. 58. वल्कलैकदेशात्—एकदेश means a part, and

the compound must be treated as a नित्यसमास of the अविग्रह kind. सर्वा...वेश—Permeation into the whole body. आर्याम्—A verse in the आर्या metre. The metre is thus defined: 'यस्याःपादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥'—Śrutabodha.

P. 95. हंस इव—The मुक्तालता by virtue of itself cannot attract the हंस, but only through its resemblance to a बिसलता. अनया—By this, viz. the billet-doux in the आर्या metre referred to above. प्रनष्टवर्त्मनः—Of one who has lost his way. कपोलयोः—अवच्छेदे ७ मी. The same is the case with भङ्गेषु. See note on अङ्गेषु, sl. 88, p. 42. कालम्—अत्यन्तसंयोगे २या. अनयैव—The force of एव here is अन्ययोगव्यवच्छेद and is to be distinguished from that in तस्मिन्नेव and तथैव where it is अयोगव्यवच्छेद. See note on the point under p. 84. हृदयेन—कर्तरि ३ या. °मधुकरावलिषु—All the existing editions read °वलीषु which can seek defence only in the bye-rule समासान्तविधेरनित्यत्वमिष्यते । The main rule 'नद्यृतश्च' would necessitate the समासान्त 'क' giving the form °वलीकासु. आसीकृत...युगलेषु—The couples parted with their hearts following their mates, which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting.

P. 96. रथाङ्गनाम्नाम्—An एकशेषद्वन्द्व. स्थान·····देशम्—Cf. Śakuntala I. 'अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ।' तदागमन—तद् refers to पुण्डरीक. विदिताभिप्राया—Expound : विदितः अभिप्रायः यया (and not यस्याः).

P. 97. अस्ति—An introductory particle similar to the English 'there'. कुसुमावचय—For the form अवचय see note on the word under p. 32. दाघम्—अत्यन्तसंयोगे २या. अनिष्टम्—Harm to life. न हि·····ह्रिया—'द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः ।' and Vāmana—'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ।

P. 98. मनःक्षोभ·····इन्द्रियैः—Alludes to the story of the senses in the Upaniṣads. Refer to Chhāndogya V. 1 and Bṛhadāraṇya-

ka VI. 1. कण्टकिताम् = रोमाञ्चिताम्. अविनयपताकाम्—A visible ensign of अविनय ruling within. वसन्त...शब्दैः—वसन्त here is viewed as a king not in respect of his permanent character as ऋतुराज, but in respect of his present sway over nature. महाभूताधिष्ठितम्—'महाभूतानि वेतालाः'—Bhānuchandra. Contrast with this sense what it has in the following—तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना । तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ R. I. 29.

P. 99. अप्रतीकारम्—For the long ई see note on Sl. 76, p. 62. परिभूय—This with the other two—अविगणय्य and उन्मूल्य—are to be construed with मन्मथेन as the agent. In अविगणय्य the अयादेश is accounted for by the rule ल्यपि लघुपूर्वात् (P. VI. 4. 56). तस्मिन्नेव ...पार्श्वे—That पुण्डरीक was शिलातलोपविष्ट we know from the original. For the meaning of एक in एकपार्श्वे refer to the lexicon: एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते ॥ उपजातारुणभावम्—Expound अरुणभावः as अरुणस्य भावः । See note on बालभावे under p. 94. स्वच्छा...च्छायम्—An उत्तरपदलोपी बहुव्रीहि. The अंशुक as used here must be white to correspond with tears. The propriety of वन which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes. सुहृद्—A बहुव्रीहि with हृदय changed into हृद् by P. V. 4. 150—'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः'। मन्मथहतकेन—For the use of हतक see note on हतविधे under p. 46. स खलु...आरोपयति—For the idea Cf. Nītiśataka—व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते छेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते । माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते नेतुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ and Śakuntala. इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

P. 100. कृष्णसर्प—A नित्यसमास of the अविग्रह kind. आशीविषः Expound: आश्यां (तालुगतदंष्ट्रायां) विषं यस्य. सुख...परस्य—Thus in English 'Easier said than done.' श्रुतम्—Sc. वस्तु. अस्तमिता—

अस्तम् here may be taken either as a मकारान्त अव्यय (as in अस्तमय) or as an ordinary अकारान्त शब्द (as in अस्ताचल, अस्तशिखर &c.).

P. 101. प्राप्तकालम्—Expound: प्राप्तः कालो यस्य। कषायपरिमल—कषाय means 'fragrant' here. कुमुद···लानि—See note on नलिनकुसुद under p. 85. चन्दनविटपिनाम्—This is no instance of what a rhetorician would class under देशविरोध, for the प्रसिद्धि confining the चन्दन to मलय holds only for भारतवर्ष, while here we are concerned with the किम्पुरुषवर्ष which is peculiarly suited to all kinds of growth. कामं···महाश्वेता—For a similar expression cf. Śākuntala I—क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः। परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥

P. 102. कुमुदिन्यपि...भवति—"तत्कार्यकारित्वाद्दिनकरत्वं चन्द्रस्य। तदुक्तम्—'चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजो लेपः स्फुलिङ्गायते माल्यं सूचिकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते।' इति।" Bhānuchandra. कमलिन्यपि....उज्झति—"शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम्। तदुक्तम्—आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन। सेहिरे न किरणा हिमरश्मे र्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्॥' इति।"—Bhānuchandra. निशापि...एति—"मिश्रताम् एकतां वासरकार्यकारित्वात्तस्याः। यथा—'चित्रन्यस्तादपि विषधराद् भीतिभाजो निशायां किं तद् भ्रमस्त्वदभिसरणे साहसं नाथ तस्याः।' इति।"—Bhānuchandra. अन्धकारमनुवर्तते—"अन्धकारकार्यकारित्वात्तद्रूपतां भजतीत्यर्थः। यथा—'ज्योत्स्ना श्यामलतामुपेत्ययम्।' इति।"—Bhānu. छायापि...तिष्ठते—"अत्र प्रदीपाधोभागे छायायाः सत्त्वान्न चित्रमित्यभिमुखग्रहणम्। तदुक्तम्—'आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदा वियोगसमये किं किं न दुःखायते।' इति।" Bhānu. तडिदपि...व्रजति—"अत्र तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्य निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यभिसन्धिः"—Bhānu. जरापि...भवति—"जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामित्वमित्यर्थः"—Bhānu. कां दिशं गन्तव्यम्—The द्वितीया means अत्यन्तसंयोग here. Hence its retention in the Passive. Cf. सभां वा न प्रवेष्टव्यम्. The usual form, however, is optionally allowed. Thus कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम्. बालभावात्—See note on बालभावे, under p. 94. For a similar form cf. अरुणभाव, under

p.99. पूरयति=पूरयिष्यति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा इति भविष्यदर्थे लट्. अवसरप्राप्तम्—Expound like प्राप्तकालम् under p. 101.

P. 103. प्रथिमभरैः—प्रथिमन् is formed from पृथु + इमनिच्. महाजन ...भीरुः—Expound : महान् जनसम्मर्दस्तस्माद् भीरुः । जन···भीरुता is characteristic of an ascetic. Cf. Śākuntala V· तथापीदं शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव । and अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम्। बद्धमिव स्वैरगति-र्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ भीरु implies a disposition and hence cannot appropriately be connected with any such idea as the detection of the purpose. कनकवेत्रलता—वेत्र, like its English equivalent 'cane,' also means, as here, a 'stick'. प्रतीहारी —Feminine of प्रतीहार (a porter). When प्रतीहार means 'a gate,' the term for 'a porter' is प्रतीहारिन् with its corresponding feminine प्रतीहारिणी. The office of a door-keeper was usually entrusted to women in those days. For the long ई in प्रती see note on प्रतीकार sl. 76, p.62. कुब्ज···परिजनेन—'किरातः स्वल्पतनुः'—Bhānu. The maintenance of these ill-favoured folk by light service in the अन्तःपुर is a noble mark of ancient civilization.

P. 104. चक्रवाकसुहृदि—For it is the sun's rise that reunites the couple separated at night. See note on sl. 31, p. 48. इतरपक्ष—The other course, viz. of not meeting him. शेषफण—शेषनाग is white.

P. 105. रजनीकर—By 'कृदिकारादक्तिनः' we have both रजनि and रजनी.

P. 106. शशि······निर्झरे—A बहुव्रीहि. The peculiar effect of moonrise on the शशिमणि, ordinarily called चन्द्रकान्त, is the origin of its denomination after the moon. प्रमोद—The प्रमोद was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall. पक्ष···...तेनेव—i.e. very fine.

P. 107. प्रस्खलनभयात्—Against the fear of a stumble (both literal and figurative). The meaning is that the psssion of

love took off all fear of a fall from virtue. पुरः······हृदयम्—That is, her heart with the senses were not in herself, having all been engrossed in him. निश्चयमारोप्य—As if it were a vehicle. इन्दुहतकः—See note on हतविधे, under p. 46.

P. 108. अपगतदाक्षिण्य—दाक्षिण्य is श्लिष्ट. निष्परिग्रहः—For this sense of परिग्रह cf Mahābhārata :—सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ एतानि चान्यानि च—Sc. वाक्यानि. पतितैरिव प्राणैः—पतितैः qualifies both प्राणैः and पादविक्षेपैः. अज्ञात······भाग—A paraphrase of अलक्षित...मार्गे of the प्रस्थानकौतुक, p. 42. कुसुमशर &c.—The various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid. अन्तः कोप—The inward derangement (caused by death).

P. 109. उपालभमाना—Scolding. इतरेण—Sc.पाणिना.

P. 110. अश्रद्दधाना—श्रत् is a particle implying belief or reverence. It is always used as a prefix. असम्भवनीयम्—Impossibls as it was. A हेतुगर्भ विशेषण. अलीका······कुशला—For otherwise she would long have followed in death. The explanation lies in यादृमद्यापि प्राणिमि. Cf. Kumāra. IV. 9. हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् । उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ Also *ibid.* 33. शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ सकल······जननि—In the shape of bringing rest to all beings through sleep.

P. 111. प्रलापान्तरे······पेता—Her प्रलापान्तरs, शिरोरुहs and आभरणs were all weeping with her as it were—the lustres of teeth, flowers dropping from the head and rays of light shooting from the jewels forming respectively their tears. त्वयापि······रक्षिताः—The necklace by suggesting the circumstances connected with itself could well be expected to have acted as a surety of love and hence a stay of hope for the interim. प्रसीद—For the use see note on the word, under p. 90. प्रत्युज्जीवयैनम्—The

supplication even in her madness of grief is not void of relevancy at least for believers in ascetic powers.

P. 112. अन्तरिक्षम्—Also spelt अन्तरीक्षम् and more correctly. Literally, what is seen through. पश्यन्त्या एव—An instance of a genitive absolute (अनादरे षष्ठी). स्त्री……कातरा—Timid as is natural with a woman. Expound : स्त्रीस्वभावात् स्त्रीस्वभावेन वा कातरा. शोका…… भयेन—A point of psychology.

P. 113. असम्भावनीयेन—The impossibility obviously lies in the पुनःसमागम and not in the आशाप्रदान of it. क्षुद्र……वस्य—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman. Yet it smacks of the characteristic downlook with which the womankind are treated. दुराशा……कया—Of course she did not think it so then. It is natural at the present moment when full sixteen years have passed without any indication of the fulfilment of the words. क्षामेण—A past participle (क्षै + क्त). क्षपितवती—A causal (from क्षै). बुद्धा……रस्य—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism.

P. 114. मन्दपुण्यताम्—Otherwise this calamity would not have befallen her. अति……स्नेहस्य—Hence the Mahābhārata : मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते । व्यावर्तयितुम्—To dissuade. दुहितृस्नेहस्य—दुहितृs in general must not be the sense here, for that would involve a distinction from पुत्रs, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say अपत्यस्नेहस्य. गृहान्—See note on the word, under p. 73. कृतज्ञताम्—The trait of a noble soul. Thus Bhāravi : XIII. 61. सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता । दग्धशरीरकम्—दग्ध is a deprecatory term like हत. वन्यै… वारिभिः—We generally do not speak of वारि as वन्य, as we do of फल and मूल. The use is somewhat unusual. त्रिसन्ध्यम्—Expound : तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उपस्पृशन्ती = आचरन्ती । 'धातूनामनेकार्थत्वात् । '

ERRATA

A—Text.

Page.	Line.		Incorrect		Correct.
4	6	*for*	नृपः	*read*	नृपैः
7	14	,,	भूता	,,	भूताः
8	3	,,	राज्ञ	,,	राज्ञः
10	5 (from below)	,,	लाप	,,	लापः
12	4 (,,)	,,	ममैषः	,,	ममैष
17	9	,,	तादृश	,,	तादृशः
23	12	,,	मनो निर्वि	,,	मनोनिर्वि
26	13	,,	संङ्गीत	,,	सङ्गात
29	7 (,,)	,,	मुकेन	,,	सुकेन
30	4 (,,)	,,	किमष्ययं	,,	किमव्ययं
39	5	,,	स्नानोत्तीणः	,,	स्नानोत्तीर्णः
43	10	,,	कंश्चि	,,	कश्चि
43	13	,,	गम	,,	गमः
43	4 (,,)	,,	स्याङ्गा	,,	रयाङ्का
46	2	,,	रयस्थ	,,	रयस्थं
46	4 (,,)	,,	पूरय	,,	पूर
47	6	,,	सकरणं	,,	सकरुणं
48	7	,,	दृतो	,,	हृतो
51	2	,,	तीदयमोदा	,,	तादृण
52	15	,,	सुदिवस	,,	श्रुतिपथ
53	2	*after*	बन्धो	*add*	द्वयोरपि
55	14	*for*	वज	*read*	वज्र
59	8 (,,)	,,	कृतापा	,,	कृतोपा
61	16	,,	प्रज्ञा	,,	प्रज्ञा
63	3	,,	मुक्तैश्च	,,	भुक्तैश्च
64	5	,,	धनुः	,,	तनुः
64	13	,,	अपि	,,	अयि
64	15	,,	आयुष्यन्	,,	आयुष्मन्
71	7	,,	पातक	,,	पोतक

Pa[illegible]			Incorrect.		Correct.
[illegible]	[illegible]	,,	आप-	,,	आ प-
[illegible]	[illegible]	,,	रा ज्ञ	,,	राज्ञः
[illegible]	[illegible] below)	,,	मदन	,,	मदेन
[illegible]	7 (,,)	,,	रिव	,,	मिव
91	6	,,	भिवं	,,	मिव
91	1 (,,)	,,	सवावषयान	,,	सर्वविषयानि
95	4 (,,)	*after*	लाजसानां	*add*	रविरथवाजिनां
96	17	*for*	व्यवजायां	*read*	व्यवधानायां
98	18	,,	निमत्स्यं	,,	निर्मत्स्यं
102	7 (,,)	,,	रक्षयो	,,	रक्षणीया
102	6 (,,)	,,	हूपण	,,	हूँपण
109	8	,,	उपलभ	,,	उपालभ
110	8 (,,)	,,	आपि	,,	आथि
114	2	,,	दारुणत	,,	दारुणतां
114	5 (,,)	,,	तरलिकयां	,,	तरलिकया

B—Vocabulary & Notes.

Page.	Line.		Incorrect.		Correct.
3 (left column)	8 (from below)	*for*	(112)	*read*	(81, 112)
4 (right ,,)	12	,,	Livelihood	,,	Profession.
5 (,, ,,)	5	,,	(5)	,,	(5, 104)
7 (left ,,)	16	,,	(101)	,,	(95, 101)
10 (,, ,,)	5 (,,)	,,	(32)	,,	(22)
12 (,, ,,)	9 (,,)	,,	Slow,	,,	Oblique;
14 (,, ,,)	4 (,,)	,,	(18)	,,	(79)
23 (,, ,,)	11 (,,)	,,	(79,90)	,,	(79,90,97)
30	10	,,	त्वाबि	,,	त्ववि
32	3	,,	सवै	,,	सैव
,,	3 (,,)	,,	कलान	,,	कलनि
33	6	,,	काव्य	,,	काव्ये
,,	14	,,	सुहृ	,,	सुहृ
,,	11 (,,)	,,	allusin	,,	allusion.
42	3	,,	मय	,,	मर्य

Page.	Line.	Incorrect	Correct
44	13 (from below)	*for* श्नुते	*read* श्नुते
49	9	,, समत	,, समेत
,,	12	,, questions	,, quotations.
50	4	,, द्यात्येते	,, द्योत्यते
,,	5	,, द्वापिंनं	,, द्वे[illegible]
51	17	,, यत्त	,, यत्तु
54	5 (,,)	,, for	,, For
,,	4 (,,)	,, sentement	,, sentiment.
58	3	,, vertiable	,, veritable
,,	4	,, 29	,, 28
61	6	,, lika	,, like.
,,	3 (,,)	,, विर्व	,, वित्तं
,,	2 (,,)	,, कुलन	,, कुलेन
62	1	,, यति	,, यतः
,,	10	,, धरोत्सध	,, धरोत्सेध
,,	13	,, उद्वदन्ती	,, उद्वहन्ती
,,	4 (,,)	,, तन्यां	,, तनयां
64	7 (,,)	,, हृक्का	,, हृक्को
65	1	,, वन	,, वनं
,,	10	,, दोह	,, देहि
,,	5 (,,)	,, सुमनसा	,, सुमनसो
66	7 (,,)	,, नापसं	,, नोपसं
67	3	,, सापत्न	,, सोपत्न
70	8	,, भाम	,, भीम
75	4 (,,)	,, सम्वध्येत	,, सम्बध्यते
,,	1 (,,)	,, गृह्लायु	,, गृह्णीयु
76	8 (,,)	,, रूपऽथैं	,, रूपेऽथैं
77	10	,, of,	,, of
79	10	,, केकयी	,, कैकेयी
,,	12	,, पश्चभिः	,, पञ्चाभिः
84	4 (,,)	,, Qualfies	,, Qualifies